

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Πάτρα, Οκτώβριος 2026 / Τεύχος 29
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2459-2862

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Πολιτικές
και
Κοινωνικές Επιστήμες**

Τεύχος 29

Πάτρα, Οκτώβριος 2026

Title: Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

ISSN: 2459-2862

σ.σ. 32 σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2613019948
website: <http://politika.inpatra.gr>
email: politika@inpatra.gr

Γραμματεία:

Νικολακοπούλου Δήμητρα, Φιλόλογος, Κοινωνική Λειτουργός

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση *«Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες»* δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες

Περιοδική έκδοση
Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα της τυφλής κρίσης

Διευθυντής σύνταξης

Γεωργογιάννης Παντελής, τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Συντακτική Επιτροπή

Κεδράκα Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Μοριακής Βιολογίας και Γενετικής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Παναγιωτόπουλος Δημήτρης, Καθηγητής Αθλητικού Δικαίου ΤΕΦΑΑ Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πανταζής Σπύρος, Ομότιμος Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επιστημονική Επιτροπή

Αλεξιάς Γιώργος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Υγείας και του Σώματος Τμήματος Ψυχολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Αναστασιάδου Σοφία, Καθηγήτρια Στατιστικής και Εκπαιδευτικής Έρευνας Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Baros Wassilios, Professur für Bildungsforschung, Universität Salzburg

Γαλανάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Γεωργίου Θεόδωρος, Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Ηλιοφώτου-Μένον Μαρία, Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής ηγεσίας και Οικονομικών της Εκπαίδευσης Τμήματος Επιστημών της Αγωγής Πανεπιστημίου Κύπρου

Κουζής Γιάννης, Καθηγητής Εργασιακών Σχέσεων Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, Κοσμήτορας Σχολής Πολιτικών Επιστημών Παντείου Πανεπιστημίου

Παιονίδης Φιλίμων, Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Παπαδάκη Πολυξένη, Καθηγήτρια Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου

Παπαρίζος Αντώνης, Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας Τμήματος Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Πλειός Γιώργος, Καθηγητής, Πρόεδρος του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Μέλος του ΔΣ του ΕΣΡ

Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, Καθηγήτρια Στατιστικής-Μεθοδολογίας Ποσοτικής και Ποιοτικής έρευνας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Παν/μίου Θεσσαλίας

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών

Θάνος Θεόδωρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καλεράντε Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Καμτσιδου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου Νομικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Μέλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων του Συμβουλίου της Ευρώπης (CPT)

Οικονόμου Λεωνίδας, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Τουνταςάκη Ειρήνη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Διαμαντοπούλου Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Κωσταρέλλα Ιωάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Μακρής Σπύρος, Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Επιστημών Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Μαυρίδης Ηρακλής, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου

Μουζακίτης Άγγελος, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνιολογίας Παν/μίου Κρήτης

Ξανθόπουλος Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής θεωρίας της γνώσης Παντείου Πανεπιστημίου

Πρόντζας Δημήτρης, Επίκουρος Καθηγητής Διαφθοράς του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Μικροκοινωνιολογίας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

Τσαϊρίδης Χαράλαμπος, Επίκουρος Καθηγητής Στατιστικής Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Μενελάου Νίκη, Λέκτορας Δημοσιογραφίας Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου

Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η Συντακτική Επιτροπή δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο και τη γλωσσική μορφή των άρθρων που δημοσιεύονται. Η ευθύνη αυτή ανήκει αποκλειστικά στους συγγραφείς των άρθρων.

Περιεχόμενα

**Η πολιτική της τελευταίας Κυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη
(1893-1895) μέσα από τον Τύπο**

7

Δεληγιάννης Χρήστος

Δεληγιάννης Χρήστος

Η πολιτική της τελευταίας Κυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη (1893-1895) μέσα από τον Τύπο

Περίληψη

Η περίοδος της τελευταίας Κυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη (1893-1895) αποτελεί μία καθοριστική στιγμή για την Ελληνική Ιστορία, καθώς ήταν η αφετηρία των δεινών που ακολούθησαν με την εμπλοκή της χώρας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την υπαγωγή της στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο του 1898. Οι καταγραφές των εφημερίδων της εποχής, ελληνικών και ξένων, δίνουν τη δυνατότητα ανάδειξης των πραγματικών υπαιτίων, εντός και εκτός της χώρας, για τη χρεοκοπία και τη μετέπειτα οικονομική καταστροφή της Ελλάδας. Ο σκοπός της μελέτης, η οποία γίνεται στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας, είναι η καταγραφή των στοιχείων από τον ελληνικό και ξένο Τύπο για τις συνθήκες που επικράτησαν στην Ελλάδα μετά τη χρεοκοπία του 1893. Η εκπόνηση της εργασίας έγινε με τη χρήση της ιστορικο-κοινωνικής μεθόδου καθώς επιχειρήθηκε η ανάλυση, κατανόηση και ερμηνεία των ιστορικών πηγών και ιδιαίτερα η αποδελτίωση πληροφοριών στο αρχείο των Εφημερίδων και των φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της εξεταζόμενης περιόδου καθώς η συγκριτική μελέτη του Τύπου μπορεί να οδηγήσει σε αξιόπιστα συμπεράσματα για το συγκεκριμένο της μελέτης.

Λέξεις-κλειδιά: Τρικούπης, Δηλιγιάννης, Εφημερίδες, πτώχευση, δημόσιο χρέος, διαπραγματεύσεις

The policy Charilaos Trikoupis' last government (1893-1895) as reflected in the Press

Abstract

Charilaos Trikoupis' last government (1893-1895) represents a pivotal moment in Greek history, as it marked the onset of the calamities that followed when the country entered the Greco-Turkish War of 1897 and was subsequently placed under the International Financial Control of 1898. Contemporary newspaper reports — both Greek and foreign— make it possible to identify those responsible, both within and outside the country, for Greece's bankruptcy and the ensuing economic ruin.

This study is conducted in the framework of postdoctoral research and aims to document information from the Greek and foreign press regarding the conditions prevailing in Greece following the bankruptcy of 1893. The study was conducted using the historical-sociological method, involving the analysis, understanding, and interpretation of historical sources —specifically the extraction of information from newspaper archives and issues of the Government Newspaper from that period— as a comparative study of the press can yield reliable conclusions about study's context.

Key-words: Trikoupis, Deliyiannis, newspapers, bankruptcy, public debt, negotiations

1. Εισαγωγή

Οι ελληνικές Κυβερνήσεις, από το 1878 έως το 1897, σύναψαν εξωτερικά δάνεια ονομαστικής αξίας περίπου 470 εκατομμυρίων δραχμών συνολικά ενώ η πραγματική αξία τους ήταν 390 εκατομμύρια δραχμές, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως, για την κάλυψη παλαιότερων δανείων. Ουσιαστικά, το ελληνικό κράτος κατά τη δεκαετία του 1880 προχωρούσε στην σύναψη δανείων ώστε να αποπληρώνει τα δανειά του και αυτή η τακτική είχε ως αποτέλεσμα την πτώχευση του 1893¹. Η πολιτική του υπερδανεισμού ασκείτο από τις ελληνικές Κυβερνήσεις προκειμένου να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένα χρηματοπιστωτικά συμφέροντα έχοντας, επιπλέον, ως προφανείς στόχους την

1 Π. Ε. Πετράκης – Χ. Πανώριος, *Τα σημεία καμπής στην δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σσ. 45-46.

κάλυψη των ελλειμμάτων του εθνικού προϋπολογισμού και τη χρηματοδότηση των στρατιωτικών δαπανών. Λίγο πριν την πτώχευση του 1893 το δημόσιο χρέος είχε σχεδόν επταπλασιαστεί σε σχέση με τις αρχές της δεκαετίας του 1880 υπερβαίνοντας το 175% του ΑΕΠ².

Στη συνεδρίαση της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1893 με αφορμή την εκλογή του Προέδρου της Βουλής Βασίλειου Βουδούρη (1840-1910), ο οποίος ανήκε στην τρικουπική παράταξη, έγινε εμφανής η αδυναμία της Κυβέρνησης Σωτηρόπουλου να διατηρηθεί στην εξουσία. Σε σύνολο 187 βουλευτών ο Βουδούρης έλαβε 102 ψήφους. Έτσι λοιπόν, δύο ημέρες αργότερα, στις 30 Οκτωβρίου ο Χ. Τρικούπης με τη δύναμη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας σχημάτισε την έβδομη και τελευταία Κυβέρνηση της πολιτικής του σταδιοδρομίας που οδήγησε τη χώρα στην πτώχευση³.

Η νέα Κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη με την αμέριστη υποστήριξη του βασιλιά Γεωργίου Α΄ θα προχωρούσε σε ακύρωση του «δανείου κεφαλαιοποιήσεως» της Κυβέρνησης Σ. Σωτηρόπουλου, στην αναδιοργάνωση της Εθνικής Τράπεζας, στη βαθμιαία άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας και εν συνεχεία στη σύναψη νέου δανείου⁴. Μέσα σε διάστημα ενός μήνα έγινε φανερό ότι η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη ήταν αδύναμη τόσο να συνάψει νέα δάνεια όσο και να αναδιοργανώσει το Κράτος και την Εθνική Τράπεζα προκειμένου να πετύχει μία συμφέρουσα διαπραγμάτευση για την Ελλάδα.

2. Οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες

2.1. Περίοδος Οκτωβρίου – Δεκεμβρίου 1893

Στις αρχές Νοεμβρίου του 1893 η Κυβέρνηση Τρικούπη πρότεινε δύο νομοσχέδια για την ακύρωση του δανείου της Κυβέρνησης Σωτηρόπουλου⁵. Τελικά, εκδόθηκε στις 11 Δεκεμβρίου του 1893, ο Νόμος ΒΡ⁴Ε΄ «Περί του εις συνομολόγησιν δανείου αφορώντος Βασιλικού διατάγματος της 30 Μαΐου 1893» που ακύρωνε το δάνειο των 100.000.000 δραχμών που είχε συνάψει η Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου⁶. Στα τέλη του Νοεμβρίου ψηφίστηκε στη Βουλή, από 110 σε σύνολο 207 βουλευτών, απάντηση στην ομιλία του βασιλιά Γεωργίου Α΄ αναφορικά με το σχέδιο εξόδου από την οικονομική κρίση, σύμφωνα με το οποίο το πρώτο βήμα της Κυβέρνησης θα ήταν ο συμβιβασμός με τους δανειστές εξαιτίας της αδυναμίας του Κράτους να αποπληρώσει το χρέος του. Οι διαπραγματεύσεις οδήγησαν σε κάποιες προτάσεις.

2 Γ. Β. Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις (1821-2016)*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2016, σσ. 57-58.

3 *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1894, σσ. 6-7 και 14-15. Ν. Κ. Αλβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1821-1941)*, τχ. Α΄, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1981, σ. 94.

4 *Ο Οικονομολόγος*, φ. 76 (28.10.1893), «Ο Βασιλικός λόγος», σσ. 1031-1032.

5 *Ο Οικονομολόγος*, φ. 78 (11.11.1893), «Η κατάσταση», σ. 1063.

6 *ΕτΚ*, φ. 232 (11.12.1893), σ. 979.

Αρχικά, τέθηκε η πρόταση του οικονομικού απεσταλμένου των Γάλλων ομολογιούχων *Marie-Germain Ornstein* για τη σύναψη νέου δανείου προκειμένου να αποπληρώνονταν τα κυμαινόμενα χρέη και η αναδιοργάνωση της Εθνικής Τράπεζας με τη βοήθεια ξένων κεφαλαιούχων, οι οποίοι θα συμμετείχαν στο διοικητικό της συμβούλιο, με τον όρο το ελληνικό Κράτος να παραχωρούσε ορισμένα κεφάλαια στην Τράπεζα για την κάλυψη μέρους του δημοσίου χρέους και από τους τόκους θα αποπληρώνονταν οι συμμετέχοντες δανειστές⁷. Το δεύτερο προτεινόμενο σχέδιο ήταν του Χ. Τρικούπη το οποίο είχε πολλά κοινά σημεία με του οικονομικού απεσταλμένου *Marie-Germain Ornstein* αλλά διέφερε μόνον στο ύψος του τόκου που θα καρπώνονταν οι δανειστές. Τέλος, υπήρχε και η πρόταση που είχε εκπονηθεί από τον πρώην Υπουργό Οικονομικών Κωνσταντίνο Καραπάνο, σύμφωνα με την οποία η οικονομική βοήθεια στην Εθνική Τράπεζα από ξένους κεφαλαιούχους και η συμμετοχή τους στο διοικητικό συμβούλιο δεν περιελάμβανε την παραχώρηση από το Κράτος των «προορισθησομένων διά την υπηρεσία του χρέους προσόδων» στην Τράπεζα, γιατί αυτό θα σήμαινε ότι το Κράτος θα περνούσε στον απόλυτο έλεγχο των δανειστών⁸. Δημοσιογραφικές πηγές ήθελαν τον Τρικούπη και το οικονομικό επιτελείο της Κυβέρνησής του να απεργάζονται τρόπους εξόδου από τη δύσκολη οικονομική θέση με την κήρυξη πτώχευσης.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «*Πρωΐα*», κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την ψήφιση του συγκεκριμένου σχεδίου, επεκτάθηκε η επιχειρηματολογία και στο ζήτημα της ακυρότητας του δανείου κεφαλαιοποίησης που είχε συνάψει η Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου. Με αφορμή το δεύτερο σκέλος της συζήτησης ο πρώην πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης στην αγόρευσή του της 10^{ης} Νοεμβρίου μεταξύ άλλων, έθεσε το ζήτημα των ποινικών ευθυνών που απέρρεαν από τη σύναψη του συγκεκριμένου δανείου αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο αυτό ακυρώθηκε⁹. Υποστήριξε ότι το δάνειο κεφαλαιοποίησης της Κυβέρνησης Σωτηρόπουλου επιδείνωσε την άσχημη οικονομική κατάσταση της χώρας και η αθέτηση του τρόπου πληρωμής κλόνησε την εμπιστοσύνη των δανειστών, καθώς το ελληνικό κράτος επιχείρησε να πληρώσει με ομολογίες και όχι με χρυσό όπως είχε συμφωνηθεί. Εκτός αυτού, ο Δηλιγιάννης υποστήριξε ότι οι ποινικές ευθύνες βάρυναν όλα τα μέλη της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας που ψήφισαν το δάνειο της Κυβέρνησης Σωτηρόπουλου αλλά και όσα μέλη της Κυβέρνησης γνώριζαν και αποδέχτηκαν την ύπαρξη καρτέλ κεφαλαιούχων (το αναφέρει ως *Συνδικάτο κεφαλαιούχων*) που επηρέασαν με τα κεφάλαιά τους κανόνες της ζήτησης και της προσφοράς σε βάρος της χώρας και του βασιλιά Γεωργίου¹⁰.

7 J. A. Levandis, *The Greek foreign debt and the Great Powers (1821-1944)*, Columbia University Press, New York 1944, p. 78.

8 *Ο Οικονομολόγος*, φ. 80 (26.11.1893), «*Η κατάσταση*», σσ. 1099-1100.

9 *Πρωΐα*, φ. 4508 (11.11.1893), σ. 1.

10 *Πρωΐα*, φ. 4513 (17.11.1893), «*Θεοδώρου Π. Δηλιγιάννη λόγος επί της απαντήσεως εις τον Βασιλικόν*

Στο τελευταίο φύλλο του Νοεμβρίου, η «*Εφημερίς των Συζητήσεων*» ανέφερε ότι η τακτική του πρωθυπουργού χαρακτηριζόταν από αναποφασιστικότητα και αδράνεια γεγονός που μπορούσε να θεωρηθεί από τους δανειστές της χώρας ως συμπεριφορά «*ύποπτη*». Προσέθετε, μάλιστα, ότι ο Τρικούπης «*σιωπών και αδιαφορών ζητεί να τους ζημιώσει περισσότερο και εξαναγκάση ευκολώτερον εις βαρείας υποχωρήσεις. Θα πιστευθή ότι δεν πρόκειται περί ελευθέρου και αβιάστου συμβιβασμού μόνον εκ των αναγκών και των μέσων του Ελληνικού Κράτους κανονιζόμενου, αλλά περί καταναγκασμού και εκδικήσεων ή περί σκανδαλωδών σχεδίων*» και τονίζονταν ότι «*όταν ημείς διά των πράξεων μας γινώμεθα αίτιοι να δυσφημώμεθα, δεν πρέπει να εκπληττώμεθα αν αύριον όλοι εξεγερθώσι καθ' ημών*»¹¹.

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1893 το σύνολο, σχεδόν, του ελληνικού Τύπου κατέκρινε τον Τρικούπη για την οικονομική δυσπραγία υποστηρίζοντας ότι επιζητούσε με κάθε μέσο να κατακτήσει την εξουσία αλλά για τις υποσχέσεις που έδωσε σχετικά με τα οικονομικά ζητήματα «*δεν έλεγε την αλήθειαν*» αλλά επιθυμούσε «*να εκμεταλλευθή την αρχήν*»¹². Η Βουλή αποφάσισε να εξουσιοδοτήσει την Κυβέρνηση Τρικούπη να προχωρήσει σε διαπραγμάτευση με τους δανειστές για τους όρους του συμβιβασμού σχετικά με τις διαδικασίες της πτώχευσης. Η εφημερίδα «*Πρωία*» ασκούσε έντονη κριτική στον Τρικούπη και τους υποστηρικτές του βουλευτές για την παραποίηση των προηγούμενων ετών στα οικονομικά στοιχεία που παρέχονταν στους δανειστές της Ελλάδας. Η δηληγιαννική εφημερίδα θεωρούσε ότι οι τρικουπικοί λειτουργούσαν ως «*πράκτορες εν τη κυβερνήσει, ως ανδρείκελα και τοποτηρηταί*» του Τρικούπη που άρπαζαν «*τον άρτον του λαού και χρεωκοπήσας το έθνος, συνεβούλευσαν και έπραξαν τ' αντίθετα των υπό των νόμων και των πραγμάτων υποδεικνυόμενων*». Γι' αυτόν τον λόγο ο Θ. Δηληγιάννης δεν επιθυμούσε να συμμετέχει στη συζήτηση ενός νομοσχεδίου που έδινε τη δυνατότητα στην Κυβέρνηση να σύρει τη χώρα σε έναν «*ολοσχερή συμβιβασμόν*» με συνενόχους τη Βουλή και τον βασιλιά¹³.

Ακόμη και η, έως τότε τρικουπική, «*Εφημερίς*» κατηγορούσε τον Τρικούπη ότι κήρυξε τη χώρα «*άτιμον*» καταλογίζοντάς του «*το αίσχος το εκ χρεωκοπίας, την οποίαν παρεσκεύασε, συνετέλεσε και εξήγγειλε χθες, ο εν εαυτώ ενσαρκών όλη την φανότητα της Ελληνικής Πολιτείας, ο λεγόμενος Χαρίλαος Τρικούπης*». Η εφημερίδα, μάλιστα, προχώρησε σε σύγκριση της ελληνικής χρεοκοπίας με εκείνες της Αργεντινής (1890) και της Πορτογαλίας (1891-1892) που, μέχρι τότε, θεωρούνταν πολύ χειρότερες με συμβιβασμό άνευ όρων, ενώ τελικά, σε τέτοιου είδους συμβιβασμό προχώρησε η ελληνική Κυβέρνηση. Οι χρεοκοπίες των δύο χωρών συνδέονταν μεταξύ τους καθώς οφείλονταν στην

λόγον», σσ. 3-4.

11 *Εφημερίς των Συζητήσεων*, φ. 7 (30.11.1893), σ. 1.

12 *Εφημερίς των Συζητήσεων*, φ. 8 (1.12.1893), «*Η τελευταία παράστασις*», σ. 1.

13 *Πρωία*, φ. 4529 (5.12.1893), σ. 1.

κερδοσκοπία των ιδίων τραπεζικών οίκων με επικεφαλής τον οίκο Ρώτσιλντ, οι οποίοι και επέβαλαν συγκεκριμένα οικονομικά μέτρα ούτως ώστε να μην χάσουν τα κέρδη τους¹⁴.

Ο «Οικονομολόγος» παρατήρησε ότι η αντιπολίτευση αλλά και η κοινή γνώμη κατέκριναν την πρόταση να εξυπηρετούνται με διαφορετικό τρόπο τα δάνεια του εσωτερικού από τα δάνεια του εξωτερικού, καθώς τη δεύτερη κατηγορία θα την αποπλήρωνε το ελληνικό κράτος κατά 30% σε χρυσό, ενώ την πρώτη σε τραπεζογραμμάτια. Επίσης, η εφημερίδα αναφέρθηκε στην πρόταση του *M. G. Ornstein*, ο οποίος πρότεινε, εκτός των άλλων, τα έσοδα των Μονοπωλίων να παρέμεναν υπό την ευθύνη της Εταιρίας Διαχείρισεως των Μονοπωλίων, προκειμένου να ενισχυθεί η ελληνική τραπεζική πίστη στις διεθνείς χρηματαγορές¹⁵. Η σατυρική εφημερίδα «Σκριπ» έκανε κριτική στον Χ. Τρικούπη με καυστικό τρόπο τόσο με σατυρικά σκίτσα όσο και με ποιήματα αλλά και σχόλια. Ειδικότερα, ανέφερε την άποψη του Τρικούπη ότι με το προτεινόμενο νομοσχέδιο για τον διακανονισμό του δημοσίου χρέους θα εξυπηρετούνταν τα συμφέροντα του ελληνικού Κράτους και των δανειστών και, προσέθεσε ότι «δεν γνωρίζομεν διά το Κράτος, αλλ' είνε βέβαιον, ότι οι δανεισταί ηυχήθησαν να παραμείνη ο κ. Πρωθυπουργός άλλην μίαν δεκαετίαν εις την εξουσίαν, διά να κάμη τουλάχιστον άλλην μίαν επιτυχή πτώχευσιν». Η εφημερίδα, ανέφερε κατά τρόπο σκωπτικό, ότι στην αρχισυνταξία της ήταν ο οίκος «Χάμπρο και υιός», οι δανειστές δηλαδή της χώρας και αυτή η αναφορά αποτελούσε μία έμμεση αντιπολιτευτική στάση¹⁶.

Η εφημερίδα «Καιροί» του Πέτρου Κανελλίδη αναφέρθηκε στο προτεινόμενο νομοσχέδιο της Κυβέρνησης Τρικούπη για την κήρυξη της πτώχευσης με έντονο ύφος υποστηρίζοντας ότι «δεν εκήρυξε σοβαρώς το κράτος εις κατάστασιν πτωχεύσεως, το δέ περί αυτής νομοσχέδιον σκοπεί εις απειλήν και εκβίασιν των δανειστών». Η εφημερίδα θεωρούσε ότι ο Τρικούπης «δεν έχει βεβαίως εν καλή καταστάσει τάς φρένας του, εάν πιστεύη ότι είναι πλέον αυτό δυνατόν να εύρη εν Ευρώπη μέγα δάνειον διά τοιούτων εκβιασμών και δι' άλλων μέσων οιονδήποτε». Δημοσιεύθηκαν, μάλιστα, και οι λαϊκές αντιδράσεις για την κακή διαχείριση των οικονομικών και την κήρυξη της πτώχευσης από την ελληνική κυβέρνηση, οι οποίες εκδηλώθηκαν, σύμφωνα με την εφημερίδα «Καιροί» στο Ναύπλιο, την Τρίπολη, τον Πύργο, την Πάτρα και την Σπάρτη με αίτημα προς τον βασιλιά Γεώργιο τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών προκειμένου να εκλεγεί μια κυβέρνηση που να εκφράζει την πλειοψηφία της κοινωνίας. Επίσης, η «Πρωία» παρέθεσε το γεγονός της μείωσης των εσόδων των μονοπωλίων ως αποτέλεσμα της μειωμένης κατανάλωσης των πολιτών. Αυτή

14 Εφημερίς, φ. 336 (2.12.1893), «Η χρεωκοπία εν τη Βουλή», σ. 1.

15 Ο Οικονομολόγος, φ. 82 (10.12.1893), «Η κατάσταση», σσ. 1129-1130.

16 Σκριπ, φ. 17 (5.12.1893), σσ. 1-2.

η συνθήκη συνηγορούσε στις όποιες κινητοποιήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες¹⁷. Ωστόσο, η τρικουπική κυβέρνηση χαρακτήριζε τις λαϊκές κινητοποιήσεις και τα συλλαλητήρια ως «*ασήμαντα και ανάξια λόγου*» καταδεικνύοντας την ενοχή της καθώς η κάθε της κίνηση έσυρε το Κράτος προς την «*πλήρη και τελείαν ατίμωσιν αυτού*»¹⁸.

Η πτώχευση κηρύχθηκε επίσημα στις 10 Δεκεμβρίου του 1893 μέσω του Νόμου ΒΡ4ς' «*Περί υπηρεσίας εθνικών δανείων*», βάσει του οποίου δόθηκε η δυνατότητα στην Ελληνική Κυβέρνηση¹⁹ να προχωρήσει σε επαναδιαπραγμάτευση για το κεφάλαιο και τα τοκοχρεολύσια του δημοσίου χρέους με τους ομολογιούχους των εθνικών δανείων που είχαν συναφθεί σε χρυσά νομίσματα κατά τα έτη 1881, 1884, 1887 και 1890 και των παγίων δανείων του 1889. Η διαπραγμάτευση αφορούσε, επίσης, στις εγγυήσεις των εσόδων, τους φόρους και τα τέλη καθώς και το ζήτημα της εκχώρησης των δικαιωμάτων των μονοπωλίων²⁰. Στο άρθρο 2 αναφερόταν ότι το περιεχόμενο του Νόμου ήταν προσωρινό μέχρι την οριστική συμφωνία με τους δανειστές. Οριζόταν ότι, αρχικά, η Κυβέρνηση, δεν θα εξυπηρετούσε κάποιο μέρος του κεφαλαίου των χρεών αλλά θα πλήρωνε μέσω της Εθνικής Τράπεζας (άρθρο 3) σε χρυσό στους ομολογιούχους το 30% της αξίας των χρεογράφων του δημοσίου χρέους που είχαν αγοράσει και είχαν στην κατοχή τους. Εξαιρεση αποτελούσαν οι δόσεις που έπρεπε να είχαν αποπληρωθεί ή θα αποπληρώνονταν το τελευταίο εξάμηνο του 1893²¹.

Σύμφωνα με την «*Πρωία*», μετά την κήρυξη της χρεοκοπίας μέσω του Νόμου ΒΡ4ς', ξέσπασαν διαδηλώσεις για να εκφραστούν οι λαϊκές αντιδράσεις σε Πειραιά, Πάτρα, Ναύπλιο και Αίγιο στις οποίες εγκρίθηκαν ψηφίσματα προς τον βασιλιά Γεώργιο Α' και τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Θ. Δηλιγιάννη που ζητούσαν την παραίτηση της κυβέρνησης Τρικούπη και την προκήρυξη άμεσων εκλογών²². Ο λόγος ήταν επειδή δεν είχε εκπληρώσει τον σκοπό για τον οποίο είχε εκλεγεί, δηλαδή τη σωτηρία της χώρας από τη χρεοκοπία και δεν είχε, πλέον, τη λαϊκή υποστήριξη. Επίσης, στην ίδια εφημερίδα γίνεται αναφορά ότι οι διαδηλώσεις και τα συλλαλητήρια είχαν λάβει τη μορφή

17 *Καιροί*, φ. 1725 (7.12.1893), «*Δημοσία Συνάθροισις*», «*Συλλαλητήριον εν Τριπόλει*», σ. 1' *Πρωία*, φ. 4530 (7.12.1893), «*Διάφορα*», σ. 3' *Εφημερίς*, φ. 340 (6.12.1893), «*Τα χθεσινά συλλαλητήρια – Η Πελοπόννησος ανάστατος κατά της χρεωκοπίας*», σ. 3.

18 *Εφημερίς*, φ. 341 (7.12.1893), «*Τα εν ταις επαρχίαις συλλαλητήρια*», σ. 1.

19 D. Easton, *A system analysis of Political life*, Νέα Υόρκη 1967², p. 32. Θ. Διαμαντόπουλος, *Η έννοια της εξουσίας στη σύγχρονη πολιτική επιστήμη. Απόπειρα ενός λειτουργικού ορισμού*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985, σ. 21. P. J. Taylor – C. Flint, *Political Geography*, Prentice Hall, New York 2000⁴, p. 151. Δημ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο, Θεωρητικό θεμέλιο*, τ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σσ. 136-143.

20 *ΕτΚ*, φ. 232 (11.12.1893), σ. 980.

21 *Εφημερίς*, φ. 336 (2.12.1893), «*Ο Βασιλεύς και η χρεωκοπία*», σσ. 1-2. *Ο Οικονομολόγος*, φ. 81 (3.12.1893), «*Η κατάσταση*», σσ. 1115-1116. *Le Temps*, N° 11909 (2.1.1894), p. 2.

22 *Καιροί*, φ. 1791 (13.12.1893), «*Δημοσία Συνάθροισις εν Πειραιεί*», «*Δημοσία Συνάθροισις εν Πάτραις*», σσ. 1-2.

«λαϊκής εξεγέρσεως» που αποσκοπούσε να δείξει την αποδοκιμασία της σε όσους ευθύνονταν για την δυσχερή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα²³.

Στις 16 Δεκεμβρίου του 1893, η «Εφημερίς» ανέφερε πληροφορίες σχετικά με το παρασκήνιο της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους μεταξύ των οποίων μια ανακοίνωση του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού σχετικά με την κήρυξη της χρεοκοπίας. Ειδικότερα, ο Ανδρ. Συγγρός από το Παρίσι, όπου βρισκόταν, διαβεβαίωνε τους κεφαλαιούχους τους οποίους εκπροσωπούσε, ότι ένα από τα δάνεια που οδήγησαν τη χώρα στη χρεοκοπία, ύψους 16.500.000 φράγκων, στου οποίου το κεφάλαιο συμμετείχε ο ίδιος κατά μεγάλο μέρος, ρυθμίστηκε με ευνοϊκούς όρους για αυτούς. Συγκεκριμένα, η «Εφημερίς» κατέγραφε ότι «εν τω διακανονισμό της χρεωκοπίας ο κ. Τρικούπης, χαριζόμενος, ουχί εις την Εθνικήν Τράπεζαν, αλλ' εις αυτόν τον κ. Συγγρόν». Δηλαδή, προωθήθηκαν τα συμφέροντα των τραπεζών, της Γαλλίας κυρίως, όπου καίριο ρόλο έπαιξε ο Αντώνιος Βλαστός (διηύθυνε την Τράπεζα Προεξοφλήσεων Παρισιού), τον οποίον εκπροσωπούσε ο Συγγρός σε αντίθεση με τα συμφέροντα των δανειστών από το Λονδίνο που είχαν οφέλη από την Εθνική Τράπεζα με αποτέλεσμα την πρόδηλη δυσαρέσκειά τους με πωλήσεις χρεογράφων για το συγκεκριμένο δάνειο²⁴.

Οι αντιδράσεις για την πολιτική και οικονομική συνθήκη της Ελλάδας κλιμακώθηκαν με δύο βομβιστικές ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν σε δύο σημεία με ιδιαίτερο συμβολισμό για την άσχημη κατάσταση που είχε εκπέσει η χώρα. Η πρώτη συνέβη στο σπίτι του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού τα ξημερώματα της 15^{ης} Δεκεμβρίου του 1893 όταν άγνωστος ή ομάδα αγνώστων έριξε κροτίδα στον κήπο του μεγάρου που διέμενε ο Συγγρός και η οικογένειά του²⁵. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν από τον Τύπο ήταν ασαφείς και αντικρουόμενες καθώς υπήρχαν εφημερίδες που θεώρησαν το περιστατικό ως «μυστηριώδες» καθώς το σπίτι του Συγγρού βρισκόταν δίπλα στο Υπουργείο Στρατιωτικών και απέναντι από το παλάτι, δηλαδή σε μια περιοχή που ήταν καλά φυλασσόμενη και φρουρούμενη αλλά οι φρουροί (στρατιώτες και αστυνομικοί) που βρίσκονταν πέριξ του σημείου της έκρηξης, δεν αντελήφθησαν τον δράστη ή τους δράστες²⁶.

Οι εφημερίδες «Καιροί» και «Εφημερίς» μάλιστα, έγραψαν ότι ο Συγγρός αλλά και το προσωπικό του σπιτιού δεν άκουσαν τον κρότο από τον έκρηξη και συνειδητοποίησαν το γεγονός το πρωί της ημέρας εκείνης, ώρες μετά την έκρηξη. Οι «Καιροί» σε άρθρο τους ανέφεραν ως «ακατανόητο» το γεγονός της έκρηξης καθώς ενώ στο παλάτι, στο Υπουργείο Στρατιωτικών και στην πλατεία Συντάγματος όλοι οι πολίτες αντιλήφθηκαν τον δυνατό θόρυβο από την κροτίδα,

23 *Πρωία*, φ. 4536 (13.12.1893), «Ο λόγος», σσ. 1, 3' φ. 4537 (14.12.1893), «Η επί της σταφίδος επιτροπή της Βουλής», σσ. 1-3.

24 *Εφημερίς*, φ. 350 (16.12.1893), «Τα παρασκήνια της χρεωκοπίας», σσ. 1-2.

25 *Le Temps*, N° 11909 (2.1.1894), pp. 2-3.

26 *Καιροί*, φ. 1795 (17.12.1893), «Η κατά της οικίας του κ. Συγγρού απόπειρα», σσ. 1-2.

μέσα στο σπίτι του Συγγρού κανένας δεν την άκουσε²⁷. Η ίδια εφημερίδα και η «*Εφημερίς των Συζητήσεων*» του Λεωνίδα Δεληγεώργη, ανέφεραν ότι η σύζυγος του Ανδρέα Συγγρού είδε, μετά την έκρηξη, η οποία προκάλεσε μικρές ζημιές στην οικία, κάποιους να διαφεύγουν με άμαξα²⁸ αλλά η πληροφορία αυτή δεν επιβεβαιώθηκε καθώς σε άρθρό της η «*Εφημερίς*» υποστήριξε ότι στην άμαξα βρισκόταν συντάκτης της που μετέβαινε στο Υπουργείο Στρατιωτικών για να καταγράψει πληροφορίες, θεωρώντας ότι συνέβη εκεί η έκρηξη. Η ίδια εφημερίδα παρέθετε την άποψη ότι δεν χρειαζόταν να «*υπερτιμηθί η σημασία*» του γεγονότος και ότι «*πολλοί αστεϊζόμενοι έλεγαν ότι το βαρελόττον έρριψε ο ίδιος ο κ. Συγγρός διά να κάμη...κρότον!*» και ότι η αστυνομία θεωρούσε το περιστατικό ακίνδυνο²⁹.

Η «*Εφημερίς των Συζητήσεων*» ανέφερε την εξήγηση του Ανδρέα Συγγρού για το περιστατικό, ο οποίος δήλωσε ότι είχε δεχθεί μια επιστολή με απειλές για τη ζωή του αν δεν έδινε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, αλλά δεν είχε δώσει την απαραίτητη σημασία. Γι' αυτόν τον λόγο έγιναν ανακρίσεις σε καθέναν που ήταν στην ευρύτερη περιοχή που εξελίχθηκε το συμβάν καθώς και σε μέλη του «*Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου*» του φυλακισμένου σοσιαλιστή Σταύρου Καλλέργη³⁰. Οι «*Καιροί*» υποστήριζαν παρόμοιες, περίπου, απόψεις με εκείνες της εφημερίδας «*Εφημερίς*» καθώς η Αθήνα ήταν «*απηλλαγμένη αναρχικών*»³¹ και ένα τέτοιο περιστατικό θα δημιουργούσε αρνητικές εντυπώσεις για τη συμπεριφορά του ελληνικού λαού προς τον Συγγρό που είχε προχωρήσει σε αρκετές ευεργεσίες. Η «*Εφημερίς*» κατέγραφε ότι η ρίψη της κροτίδας στην οικία του Συγγρού ανήκε σε πολίτη «*θελήσαντα τοιουτοτρόπως να εκδηλώση την κατά του κ. Συγγρού αγανάκτησίν του διά το πρόσωπον, όπερ ούτος διαδραματίζει εν τη πολιτική ιστορία του Τόπου*». Σε άλλο φύλλο της ίδιας εφημερίδας αναφέρθηκε η άποψη ότι ο δράστης ήταν ένας εκβιαστής που επιθυμούσε χρήματα από τον Συγγρό και ότι η πράξη του δεν υποκινήθηκε από πολιτικά κίνητρα³². Ωστόσο, επειδή πολλές φορές οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις κρίνονται από παρασκηνακές διαβουλεύσεις θα ήταν δυνατόν η ρίψη της κροτίδας να προερχόταν είτε από κάποιο κέντρο εξουσίας που ήταν πίσω από τον Συγγρό και επιθυμούσε να αποπροσανατολίσει την κοινή γνώμη είτε από κάποιο αντίπαλο κέντρο εξουσίας που επιθυμούσε να εκδηλώσει τη δυσαρέσκειά του προς τον Χιώτη τραπεζίτη. Πάντως, οι ανακρίσεις για το περιστατικό δεν απέδωσαν κάποιο αποτέλεσμα σχετικά με τον εντοπισμό του δράστη ή των δραστών.

27 *Καιροί*, φ. 1796 (18.12.1893), «*Ακατανόητα πράγματα*», σ. 2.

28 *Εφημερίς των Συζητήσεων*, φ. 24 (17.12.1893), «*Ημερήσια*», σ. 2.

29 *Εφημερίς*, φ. 351 (17.12.1893), «*Εντυπώσεις και σημειώσεις – Εκρηκτικά ύλαι*», σσ. 1-2.

30 *Εφημερίς των Συζητήσεων*, φ. 24 (17.12.1893), «*Η χθεσινή έκρηξις εν τω μεγάρω του κ. Συγγρού*», σ. 2. Παν. Νούτσος (επιμ.), *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τ. Α'*, Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907), εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, σσ. 66-68.

31 *Καιροί*, φ. 1795 (17.12.1893), «*Η κατά της οικίας του κ. Συγγρού απόπειρα*», σ. 2.

32 *Εφημερίς*, φ. 351 (17.12.1893), «*Ο μυστηριώδης κρότος της χθεσινάς πρωίας εν τω περιβάλλω του κ. Συγγρού*», σ. 2' φ. 352 (18.12.1893), «*Οι δολοφόνοι*», σ. 1.

Η δεύτερη βομβιστική ενέργεια πραγματοποιήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 1893 μέσα στην ελληνική Βουλή κατά τη διάρκεια συνεδρίασης για την επίλυση οικονομικών ζητημάτων. «Ταραχή επηκολούθησεν, η αίθουσα ηρημώθη σχεδόν» και υπήρξε ανησυχία ότι κάποιος μιμητής του Γάλλου αναρχικού *Auguste Vaillant*, που είχε προβεί σε βομβιστική ενέργεια στη Γαλλική Βουλή³³ στις 9 Δεκεμβρίου του 1893, επεδίωκε να επαναλάβει την πράξη. Ωστόσο, οι «Καιροί» χαρακτήρισαν «βαρελότον αστείον» αυτό που εκσφενδονίστηκε μέσα στο ελληνικό Κοινοβούλιο και απέκλεισαν το ενδεχόμενο επαναστατικής συνωμοσίας «ωργανωμένης εταιρίας αναρχικών»³⁴. Η «Εφημερίς» παρουσίαζε ένα γενικότερο κλίμα χάους στην ελληνική Βουλή με αντεγκλήσεις εκατέρωθεν των δύο μεγάλων κομμάτων αλλά κυρίως με προκλητικές και υβριστικές δηλώσεις από πλευράς τρικουπικών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έγινε η ρίψη της νέας κροτίδας με διαφορά τριών (3) περίπου ημερών από εκείνη στην οικία του τραπεζίτη Συγγρού³⁵.

Η «Εφημερίς των Συζητήσεων» ανέφερε ότι η έκρηξη στη Βουλή, αν και δεν ήταν επικίνδυνη, θα έφερνε επιπλέον αστυνόμευση στον προαύλιο χώρο του Κοινοβουλίου και ότι για το γεγονός ενημερώθηκε ο Διάδοχος Κωνσταντίνος κατά τη διάρκεια γεύματος που είχε στη γερμανική πρεσβεία³⁶. Οι ανακρίσεις και γι' αυτό το περιστατικό έγιναν με μυστικότητα από τις εισαγγελικές και αστυνομικές αρχές αλλά δεν εντοπίστηκε ο δράστης ή οι δράστες της επίθεσης. Στο μεταξύ, όλα αυτά τα περιστατικά βίας που λειτουργούσαν αποπροσανατολιστικά για την κοινή γνώμη και δημιουργούσαν μία εικόνα πολιτικής αστάθειας στις ευρωπαϊκές χώρες για την Ελλάδα συνέβαιναν την ίδια περίοδο κατά την οποία οι ομολογιούχοι από τη Γερμανία, τη Γαλλία και τη Βρετανία συνεδρίαζαν προκειμένου να λάβουν σκληρές και αυστηρές αποφάσεις διαπραγματεύσεων με την ελληνική Κυβέρνηση για έναν συμφέροντα, γι' αυτούς, διακανονισμό του ελληνικού χρέους³⁷. Η «Πρωία» σε πρωτοσέλιδο δημοσίευσμά της στο τελευταίο φύλλο του 1893 αναφέρθηκε στις διαμαρτυρίες των χιλίων περίπου Γερμανών ομολογιούχων, οι οποίοι συνεδρίασαν στο Βερολίνο και αποφάσισαν ομοφώνως να σχηματίσουν επιτροπές για κάθε δάνειο του ελληνικού κράτους από το οποίο είχαν έννομα συμφέροντα και να διαμαρτυρηθούν «κατά της εξασκουμένης επ' αυτών βίας υπό της ελληνικής Κυβερνήσεως». Η γερμανική εφημερίδα «*Frankfurter Zeitung*» καταφερόταν εναντίον της Ελλάδας με βαρείς χαρακτηρισμούς δηλώνοντας ότι η κήρυξη της πτώχευσης από τον Τρικούπη ήταν μια «δόλια χρεοκοπία» που είχε σκοπό να προωθήσει το συμφέρον των Ελλήνων σε βάρος των ξένων δανειστών και με αυτόν τον τρόπο «αντί ν' ανορθώσει, καταστρέφει όλως την πίστιν. Η διαγωγή της Ελλάδος είναι εις άκρον άτιμος»³⁸.

33 *Le Temps*, N° 11887 (11.12.1893), pp. 1-2.

34 *Καιροί*, φ. 1797 (19.12.1893), «Οι αναρχικοί», σ. 1.

35 *Εφημερίς*, φ. 353 (19.12.1893), «Εν τη Βουλή», σ. 1.

36 *Εφημερίς των Συζητήσεων*, φ. 26 (19.12.1893), «Η χθεσινή εν τη Βουλή έκρηξις», σ. 2.

37 *Εφημερίς*, φ. 353 (19.12.1893), «Αι συνελεύσεις των κατόχων ελληνικών χρεωγράφων εν Λονδίνο και Παρισίοις – Αι αποφάσεις των», σ. 2' *Καιροί*, φ. 1805 (30.12.1893), «Διαμαρτύρησις ομολογιούχων Γερμανών», σ. 2.

38 *Πρωία*, φ. 4551 (31.12.1893), «Διάφορα», σ. 1.

2.2. Περίοδος Ιανουαρίου – Δεκεμβρίου 1894

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1894 πραγματοποιήθηκε εμπρηστική ενέργεια στην οικία του δημοσιογράφου Δημητρίου Καλαποθάκη (1865-1921) της τρικουπικής εφημερίδας «Ακρόπολις», η οποία σε αρκετά άρθρά της υποστήριζε τις απόψεις του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού. Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι ο Ανδρ. Συγγρός μαζί με τον Στέφανο Σκουλούδη, ο οποίος είχε υπάρξει χρηματοδότης του Δημ. Καλαποθάκη και τον Γεώργιο Κορωνιό είχαν ιδρύσει το 1872 την «Τράπεζα της Κωνσταντινουπόλεως» (*Société Ottoman de Change et de Valeurs*) που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον υπερβολικό δανεισμό του ελληνικού κράτους και στη χρεοκοπία του. Η «Εφημερίς» κατέγραφε την ανησυχία της γι' αυτή την εμπρηστική ενέργεια, η οποία ερχόταν μετά από τις δύο εμπρηστικές ενέργειες που είχαν γίνει στα τέλη του 1893 εναντίον της οικίας του Ανδρ. Συγγρού και του ελληνικού Κοινοβουλίου³⁹.

Στα μέσα του Ιανουαρίου του 1894, η «Εφημερίς» ασκούσε κριτική στις διαδικασίες διαπραγματεύσεως που ήταν σε εξέλιξη μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των δανειστών⁴⁰. Αναδημοσίευσε πληροφορίες από τη βρετανική εφημερίδα «Daily News» του Λονδίνου και αποκάλυψε ότι ο *Marie-Germain Ornstein*, εκπρόσωπος της «Comptoir d'Escompte» των Γάλλων ομολογιούχων, του τραπεζικού οίκου «C. J. Hambro» των Βρετανών ομολογιούχων και του γερμανικού τραπεζικού οίκου «S. Bleichröder», είχε έλθει στην Ελλάδα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης Σ. Σωτηρόπουλου και Δημ. Ράλλη για διαπραγματεύσεις⁴¹. Το σχέδιο των ομολογιούχων είχε ως πυλώνα είσπραξης των κρατικών εσόδων την Εθνική Τράπεζα, η οποία θα υφίστατο οργανωτικές μεταρρυθμίσεις για την εξυπηρέτηση των ταμειακών αναγκών. Όμως η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου-Ράλλη αρνήθηκε την εκχώρηση των δημοσίων εσόδων σε μια ιδιωτική τράπεζα. Άλλωστε, οι διαπραγματεύσεις είχαν ξεκινήσει πριν κηρυχθεί η χώρα σε κατάσταση πτώχευσης από τον Τρικούπη και, μάλιστα, όπως αποκαλύπτει η «Εφημερίς», ο *Ornstein* ενημέρωσε τον Τρικούπη όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας για το περιεχόμενο των προτάσεων. Ωστόσο, κατά την περίοδο της κυβέρνησης Τρικούπη, από την αρχική διαπραγματευτική ομάδα των δανειστών αποχώρησαν οι Άγγλοι και οι Γερμανοί ομολογιούχοι. Ειδικότερα, το σχέδιο των δανειστών προσδιόριζε ότι η Ελλάδα θα λάμβανε ένα νέο δάνειο προκειμένου να διακανονιζόταν το δημόσιο χρέος της με εγγύηση τα έσοδα των Μονοπωλίων, το μονοπώλιο καπνού που είχε υπαχθεί από καιρό στο κρατικό μονοπώλιο και από τα έσοδα του χαρτοσήμου⁴².

39 Εφημερίς, φ. 3 (3.1.1894), «Εμπρησταί», σ. 1.

40 Ν. Χ. Τάτσης, *Κοινωνιολογία, ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις*, τ. Α', εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1997, σσ. 191-201. Δημ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία, Οργάνωση εργασία τεχνολογία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σσ. 80-81.

41 *Journal des débats politiques et littéraires*, 31.10.1893, p. 2.

42 Εφημερίς, φ. 16 (16.1.1894), «Αι διαπραγματεύσεις Ορνστάιν και Κυβερνήσεως Σωτηροπούλου-Ράλλη», σ. 1.

Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκαν λαϊκές εκδηλώσεις, όπως στα Λεχαινά, τον Βόλο, το Αργοστόλι, τον Πύργο και την Πάτρα, εναντίον των διώξεων που ασκούσε η κυβέρνηση στους οφειλότες του Δημοσίου, κυρίως εξαιτίας της φορολογίας. Η «Πρωία», μάλιστα, τόνιζε ότι ο λαός «αν δεν εισακουσθή η φωνή του θα αντιτάξη άρνησιν (...) η δέ άρνησις είνε η αρχή της βίας», πράγμα που θα έφερνε τη χώρα σε ακόμη πιο δυσχερή κατάσταση⁴³. Η πολιτική εκμετάλλευσης της δημόσιας περιουσίας μέσω του δανεισμού συνεχίστηκε και μετά την πτώχευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η σύναψη δανείου του δήμου Πάτρας με τον Ανδρέα Συγγρό. Ειδικότερα, ο δήμαρχος Πατρών Αριστομένης Κοντογούρης (1841-1904) με αφορμή την εμπρηστική ενέργεια στην οικία του Συγγρού απέστειλε επιστολή στον συγκεκριμένο τραπεζίτη μέσω της οποίας ζητούσε δάνειο 50.000 δραχμών για τον δήμο Πατρών. Μετά από διαπραγματεύσεις, ο Συγγρός δέχτηκε να χορηγήσει το δάνειο με επιτόκιο 8% και εγγυήσεις τα ετήσια έσοδα των δημοτικών φόρων των «διά ξηράς εισκομιζομένων εμπορευμάτων», τα οποία ξεπερνούσαν κατά πολύ το συνολικό ποσό του κεφαλαίου του δανείου⁴⁴. Ουσιαστικά, εφαρμοζόταν η πολιτική της υποθήκευσης των δημοσίων εσόδων τόσο του ευρύτερου κρατικού θεσμού όσο και των επιμέρους αποκεντρωμένων τοπικών δομών και υποδομών.

Η «Ακρόπολις» στα μέσα του 1894 κατηγορούσε τα δύο μεγάλα ελληνικά πολιτικά κόμματα των Χ. Τρικούπη και Θ. Δηλιγιάννη για ψεύδη αναφορικά με την παγκόσμια έλλειψη χρυσού. Ο συντάκτης έφερνε, μάλιστα, ως παραδείγματα άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες αλλά και την αμερικανική, οι οποίες είχαν προχωρήσει στην επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας των χαρτονομισμάτων με χρέη μεγαλύτερα από εκείνο της Ελλάδος χωρίς να υπάρχει το αντίστοιχο αντίκρισμα σε χρυσό. Όμως, σύμφωνα με την εφημερίδα «Ακρόπολις» ο χρυσός που ήταν αποθηκευμένος στις ευρωπαϊκές τράπεζες το 1893 ήταν περίπου στα έξι (6) δισεκατομμύρια φράγκα. Η συγκεκριμένη εφημερίδα έκανε οξεία κριτική σε όλο το πολιτικό σύστημα για τις υπερβολικές σπατάλες και τη διαφθορά που υπήρχαν μετά την κήρυξη της χρεοκοπίας και πραγματοποιούνταν με τη δικαιολογία ότι ήταν απαραίτητες προκειμένου η χώρα να ακολουθεί την ανάπτυξη των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών και ιδιαίτερα, των οικονομικά ισχυρών⁴⁵.

Η άφιξη των εκπροσώπων των δανειστών στην Ελλάδα για διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση Τρικούπη έγινε το πρωί της 25ης Μαΐου του 1894 με το αυστριακό ατμόπλοιο «Αμφιτρίτη»⁴⁶. Η άφιξή τους ξεσήκωσε αντιδράσεις στον ελληνικό Τύπο. Ειδικότερα, η «Πρωία» αναδημοσιεύοντας

43 Πρωία, φ. 4563 (15.1.1894), «Διάφορα», σ. 1' φ. 4565 (18.1.1894), «Διάφορα», σ. 1' φ. 4566 (19.1.1894), «Διάφορα», σ. 1.

44 Καιροί, φ. 1824 (17.1.1894), σ. 2.

45 Ακρόπολις, φ. 4413 (4.6.1894), σ. 1' φ. 4414 (5.6.1894), «Αι μεσαίαι τάξεις», σ. 1.

46 Ακρόπολις, φ. 4404 (26.5.1894), «Της ημέρας – οι αντιπρόσωποι των ομολογιούχων – Η άφιξις των», σ. 1. La République française, N° 232 (24.6.1894), p. 2.

απόσπασμα άρθρου από την εφημερίδα «Σφαίρα» του Πειραιά του εκδότη Ιωάννη Καλοστύπη, χαρακτήριζε την τρικουπική κυβέρνηση ως «αντεθνική σπείρα» που θα παρέδιδε τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας στους ξένους δανειστές. Η στάση της κυβέρνησης, σύμφωνα με την «Πρωία», ήταν η κατ' επίφαση εξασφάλιση των συμφερόντων των ομολογιούχων «προς πραγματοποιήσιν καταχθονίων σχεδίων ξένων δυνάμεων, πολεμίως διακείμενων» προς την Ελλάδα. Τέλος, ο συντάκτης του άρθρου απειλούσε την κυβέρνηση ότι, εφόσον οι πράξεις της είχαν αντεθνικό και αντιλαϊκό χαρακτήρα, ο λαός θα αντιστεκόταν και θα τιμωρούσε τους υπαιτίους⁴⁷.

Ακόμη και η προσκείμενη σε αυτόν εφημερίδα «Ακρόπολις» στηλίτευε τη στάση του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη, ο οποίος επέτρεψε στους εκπροσώπους των δανειστών να έχουν πρόσβαση σε όλα τα περιουσιακά στοιχεία της Ελλάδας, κυρίως στον τομέα των δημοσίων εσόδων. Τα έσοδα αυτά θα ήταν οι εγγυήσεις για την παροχή νέου δανείου προς τη χώρα. «Διατάχθησαν», μάλιστα, «παρά του πρωθυπουργού οι αρμόδιοι τμηματάρχαι να παράσχωσιν (...) πάσαν δυνατήν πληροφορίαν» στους εκπροσώπους των δανειστών⁴⁸. Η εφημερίδα «Καιροί» ασκούσε αυτονόητα σκληρή κριτική στον Τρικούπη για τη «δήθεν ανένδοτη» στάση του απέναντι στις απαιτήσεις των εκπροσώπων των δανειστών. Χαρακτήριζε τον Τρικούπη ως «απατεώνα» που εξαπατούσε έναν αφελή λαό, ο οποίος είχε παραπλανηθεί από μια «χρηματιστική σκευωρία» των τραπεζιτών της Ευρώπης που συνεργάζονταν με κάποιες «κακόβουλες» κυβερνήσεις και ορισμένες ελληνικές εφημερίδες⁴⁹. Η «Εφημερίς», κατά την καταγραφή των στοιχείων των διαπραγματεύσεων της ελληνικής κυβέρνησης με τους εκπροσώπους των δανειστών, ανέφερε ότι μετά τη συνάντηση που είχε ο πρωθυπουργός Χ. Τρικούπης μαζί τους στις 9 Ιουνίου του 1894, συναντήθηκε με τους οικονομολόγους του κόμματός του· τον Στέφανο Σκουλούδη (1838-1928) και τον Ανάργυρο Σιμόπουλο (1837-1908). Αυτό, σύμφωνα με την εφημερίδα, ο Τρικούπης το έπραττε σε κάθε δύσκολη, για την ελληνική οικονομία, περίπτωση αναζητώντας «συνυπευθύνους εις τās αποφάσεις ή μάλλον συνεόχους». Ο συντάκτης του άρθρου, μάλιστα, θεωρούσε ότι ο Τρικούπης «δεν θα τολμήση» να υπογράψει σύμβαση που έθετε τη χώρα σε διεθνή οικονομικό έλεγχο από τους δανειστές⁵⁰.

Η κυβερνητική εφημερίδα «Το Άστυ» κατηγορούσε την αξιωματική αντιπολίτευση και τις εφημερίδες που ασκούσαν κριτική στην κυβέρνηση Τρικούπη. Υποστήριζε ότι οι διαπραγματεύσεις με τους δανειστές ήταν απαραίτητο να γίνουν από μια κυβέρνηση που, τη δεδομένη στιγμή, διέθετε

47 *Πρωία*, φ. 4665 (26.5.1894), «Διάφορα», σ. 2.

48 *Ακρόπολις*, φ. 4406 (28.5.1894), «Της ημέρας – οι αντιπρόσωποι των ομολογιούχων – Έναρξις των διαπραγματεύσεων», σ. 1.

49 *Καιροί*, φ. 1966 (9.6.1894), «Αληθής αιτία», σσ. 1-2.

50 *Εφημερίς*, φ. 161 (10.6.1894), «Αι διαπραγματεύσεις», σ. 1.

«ισχυράν και συμπαγή» κοινοβουλευτική πλειοψηφία⁵¹. Επίσης, ανέφερε ότι όσοι αντιπολιτεύονταν τον Τρικούπη ήταν χειρότεροι από αυτόν και ότι η κοινή γνώμη είχε επίγνωση των απόψεων και των πράξεων τους. Η στάση του αντιπολιτευόμενου Τύπου και των πολιτικών κομμάτων θεωρείτο από «*Το Άστυ*» ως «επονείδιστη» και χρησιμοποιούσε το παράδειγμα της Αγγλίας, όπου η αντιπολίτευση στήριζε, κριτικά, την κυβέρνηση σε ζητήματα οικονομικής φύσεως, χωρίς διαιρέσεις και διχόνοιες⁵². Πάντως, το γενικότερο πολιτικό κλίμα στα τέλη του 1894 ήταν δυναμιτισμένο και ασταθές μεταξύ των μελών των πολιτικών κομμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η συμπλοκή που συνέβη μέσα στο Κοινοβούλιο στη συνεδρίαση της 29^{ης} Δεκεμβρίου για το θέμα των σταφιδικών, όταν βουλευτές προπηλακίστηκαν από άλλους βουλευτές με τη συμμετοχή και πολιτών που παρακολουθούσαν τη συνεδρίαση⁵³.

Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1894 και, κυρίως, στις αρχές Ιανουαρίου του 1895 άρχισαν να οργανώνονται συλλαλητήρια και αντιδράσεις εναντίον της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής δυσπραγίας της κυβέρνησης Τρικούπη. Τα συλλαλητήρια ήταν, κατά κανόνα, υποκινούμενα από την αντιπολίτευση και πραγματοποιήθηκαν τόσο στην επαρχία όσο και στην πρωτεύουσα. Ειδικότερα, στις 27 Δεκεμβρίου του 1894 το δημοτικό συμβούλιο της Τρίπολης συνεδρίασε και εξέδωσε ψήφισμα με το οποίο ζητούσε από τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ να αρνηθεί να υπογράψει τους νόμους που θα ψήφιζε η τρικουπική κυβέρνηση για αύξηση των φόρων στα σιτηρά και στις ιδιοκτησίες⁵⁴.

2.3. Περίοδος Ιανουαρίου 1895

Την 1^η Ιανουαρίου του 1895 έγινε συλλαλητήριο στην Πάτρα για να εκφραστεί προς την Κυβέρνηση και τον βασιλιά Γεώργιο Α΄, η δυσανεξία του λαού για το σταφιδικό ζήτημα, τον νόμο «περί διαφυλίων», που αφορούσε την επιβολή φόρων στα προϊόντα που έφταναν από την επαρχία στις πόλεις και για την επιβολή πρόσθετης φορολογίας στα ακίνητα και τις αγροτικές ιδιοκτησίες⁵⁵.

Στις 2 Ιανουαρίου του 1895 έλαβε χώρα μεγάλη συγκέντρωση στη Σύρου από τους πολίτες του νησιού, οι οποίοι εξέδωσαν ψήφισμα μέσω του οποίου απειλούσαν τους κυβερνητικούς βουλευτές που είχαν καταγωγή από το νησί ότι θα τους αποκήρυσσαν, αν δεν αποχωρούσαν από τις συνεδριάσεις της Βουλής, προκειμένου να μην υπήρχε απαρτία για να ψηφιστούν οι νέοι φορολογικοί νόμοι. Το ψήφισμά των κατοίκων της Σύρου ήταν αρκετά ανατρεπτικό καθώς

51 A. Alexander, *Local politics and decision making, an hypothesis generating case study*, in B.J.P.S., Cambridge University Press 1975, pp. 112-123.

52 *Το Άστυ*, φ. 1303 (10.7.1894), σ. 1.

53 *Ακρόπολις*, φ. 4629 (30.12.1894), «Της ημέρας», σ. 1.

54 Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σσ. 98-99.

55 *Ακρόπολις*, φ. 4632 (2.1.1895), «Σταφιδικά δάνεια», σ. 1΄ *Καιροί*, φ. 2172 (3.1.1895), σ. 2.

κατέληγε, υποστηρίζοντας ότι «διατελούμεν εν εξεγέρσει, ήτις αρξαμένη από της αποκρούσεως της επιβαλλομένης νέας φορολογίας δύναται αύριον να καταλήξη εις την παντελήν άρνησιν και των υπάρχόντων φόρων»⁵⁶.

Μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε με αίτημα τη μαζική άρνηση πληρωμής των φόρων, στην Καλαμάτα στις 3 Ιανουαρίου, όπου ομιλητές ήταν ο δηλιγιαννικός πολιτευτής και δικηγόρος Νικόλαος Κ. Δαγρές και ο Εμμανουήλ Μπενάκης. Στις 4 Ιανουαρίου έγινε πολυπληθές συλλαλητήριο στην Ηλεία και η κυβέρνηση έστειλε μονάδες του στρατού να καταστείλουν τους διαδηλωτές με τη βία. Στις 5 Ιανουαρίου έγινε πολύ μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στην Αθήνα, στην πλατεία Ομονοίας, από τους κτηματίες και τους επιτηδευματίες Αθηνών και Πειραιώς, στο οποίο εκδόθηκε ψήφισμα κατά της επιβολής πρόσθετης φορολογίας 20% στα ακίνητα και στις αγροτικές ιδιοκτησίες. Στο ψήφισμά τους, μάλιστα, οι διαμαρτυρούμενοι κατήγγειλαν τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη ότι είχε επιβάλει πολλούς φόρους και σε εκείνη τη θητεία του, οι οποίοι αφενός «εξήντησαν τους φορολογουμένους, αφ' ετέρου δέ σπαταληθέντες υπό άφρονος διοικήσεως εις ουδέν ωφέλησαν»⁵⁷.

Η κλιμάκωση των κινητοποιήσεων οδήγησε στη συγκρότηση μεγάλου αντικυβερνητικού συλλαλητηρίου στην Αθήνα, στο Πεδίον του Άρεως, το μεσημέρι της 8^{ης} Ιανουαρίου του 1895 που αριθμούσε περίπου είκοσι πέντε με τριάντα χιλιάδες διαδηλωτές. Την ίδια ημέρα πραγματοποιήθηκαν μεγάλα συλλαλητήρια στην Πάτρα, την Κόρινθο, τα Φιλιατρά, την Καλαμάτα, τα Καλάβρυτα, το Αίγιο και τον Πύργο. Στην Αθήνα η κυβέρνηση διέταξε μονάδες του στρατού να καταστείλουν το πλήθος των διαδηλωτών απαγορεύοντας, ουσιαστικά, τη συγκέντρωση, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αναίτιες συλλήψεις και τραυματισμοί πολιτών. Οι συμπλοκές των πολιτών, κυρίως των φοιτητών, με τις δυνάμεις καταστολής πήραν τη μορφή οιονεί κοινωνικής εξέγερσης. Στη συγκέντρωση παρευρέθηκε και ο διάδοχος Κωνσταντίνος από τον οποίο οι διαδηλωτές ζητούσαν «δικαιοσύνη». Βασικό αίτημα των διαδηλωτών, τόσο στο συλλαλητήριο της Αθήνας όσο και σε αυτά της επαρχίας, ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης Τρικούπη⁵⁸.

Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος κατέκρινε έντονα την κυβερνητική καταστολή θέτοντας ζήτημα καταπάτησης του Συντάγματος, το οποίο έπρεπε να προστατευθεί από τους πολίτες αφού η κυβέρνηση λειτουργούσε αυταρχικά. Ειδικότερα, συντάκτης της εφημερίδας «Πρωία» υποστήριξε με ειρωνικό ύφος ότι «τα μετά κόπου συναχθέντα λείψανα του στρατού, ούτινος τα μεγάλα καθήκοντα ο ρηζικέλευθος πρωθυπουργός κατεβίβασεν αντεθνικώς εις ταπεινά αστυνομικών οργάνων καθήκοντα». Εν συνεχεία, επικαλέστηκε το άρθρο 10 του

56 *Πρωία*, φ. 36 (3.1.1895), «Η εξέγερσις των επαρχιών», σσ. 1-2.

57 *Εφημερίς*, φ. 4 (4.1.1895), «Πινακίδες», σ. 1' φ. 5 (5.1.1895), «Εν τη Βουλή», σ. 2' φ. 6 (6.1.1895), «Το χθεσινόν μέγα συλλαλητήριον των κτηματιών και επιτηδευματιών κατά των προσθέτων φόρων», σσ. 1-2.

58 *Ακρόπολις*, φ. 4639 (9.1.1895), «Της ημέρας», σσ. 1-3.

Συντάγματος του 1864 σύμφωνα με το οποίο κατοχυρωνόταν το δικαίωμα «του συνέρχεσθαι ησύχως και αόπλως» με διακριτική επιτήρηση της αστυνομίας, η οποία μπορούσε να απαγορεύσει οποιαδήποτε συγκέντρωση θα αποτελούσε κίνδυνο για τη δημόσια ασφάλεια⁵⁹.

Γενικά, οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες υποστήριζαν, στο σύνολό τους, ότι η προσπάθεια καταστολής των συγκεντρώσεων από την τρικουπική κυβέρνηση αποδείκνυε τον φόβο των κυβερνώντων, οι οποίοι είχαν απωλέσει την υποστήριξη της λαϊκής πλειοψηφίας και γι' αυτό κατέφευγαν στη βία για να επιβάλουν, τυραννικά, τη θέλησή τους. Ορισμένες, μάλιστα, από αυτές τις εφημερίδες καλούσαν τον λαό να απαντήσει με βία στη βία «των τυράννων» που καταπατούσαν τα δικαιώματα των πολιτών και κατ' επέκταση, το πολίτευμα της χώρας, ασκώντας «το δικαίωμα της ενόπλου αμύνης»⁶⁰. Η «Εφημερίς», συγκεκριμένα, αναφερόταν, ουσιαστικά, σε κυβερνητικό πραξικόπημα καθώς στις στήλες της καταγραφόταν ότι «Η Κυβέρνησις επαναστατεί εναντίον του Συντάγματος. Η Κυβέρνησις επαναστατεί εναντίον του Έθνους. Ποδοπατεί το Σύνταγμα ἡ ζητεί διά της βίας να επιβληθῇ εἰς το Έθνος, το αποδκιμάζον, το αποκρούον αυτήν». Η «Εφημερίς» περιέγραφε μία πόλη σε κατάσταση πολιορκίας με μονάδες του στρατού και της χωροφυλακής να έχουν καταλάβει συγκεκριμένα σημεία για να μην επιτρέψουν στους πολίτες την πρόσβαση στον τόπο του συλλαλητηρίου. Σημαντικό ρόλο, κατά τον συντάκτη του άρθρου, έπαιξε η παρουσία του διαδόχου Κωνσταντίνου στο Πεδίον του Άρεως, ο οποίος ζήτησε από τη χωροφυλακή να επιτρέψει στον λαό να εκφράσει το φρόνημά του⁶¹. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το οξυμένο πολιτικό κλίμα οδήγησε την Κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη σε παραίτηση στις 12 Ιανουαρίου του 1895⁶².

3. Οι θέσεις των δανειστών και οι διαπραγματεύσεις

Παρά το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός του 1894 που κατήρτισε ο πρωθυπουργός και Υπουργός Οικονομικών Χ. Τρικούπης ήταν πλεονασματικός τα έσοδα υπολογίστηκαν στα 87 εκατομμύρια σε σχέση με τα 110 εκατομμύρια του 1893⁶³. Η κήρυξη της πτώχευσης από την Κυβέρνηση Τρικούπη προκάλεσε την έντονη δυσaréσκεια των τραπεζικών οίκων και των ομολογιούχων της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Γερμανίας, οι οποίοι απαιτούσαν από την ελληνική κυβέρνηση να αποφασίσει την υπαγωγή της χώρας σε Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που θα

59 Πρωία, φ. 42 (9.1.1895), «Επί του συλλαλητηρίου», σσ. 1-2.

60 Πρωία, φ. 42 (9.1.1895), «Το δικαίωμα της ενόπλου αμύνης», σ. 1.

61 Εφημερίς, φ. 9 (9.1.1895), «Το χθεσινόν συλλαλητήριον – τα συμβάντα εν τω Πεδίω του Άρεως – Η εξέγερσις του λαού – Η Α.Υ. ο Διάδοχος εν των συλλαλητηρίω», «Συμβάντα και αγγέλματα», σσ. 1-3.

62 Ακρόπολις, φ. 4642 (12.1.1895), «Της ημέρας», σ. 1. Γ. Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τ. Β', Αθήναι 1930, σσ. 201-202. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τ. Β', εκδ. Πάπυρος, Αθήναι 1973, σσ. 257, 258.

63 Ο Οικονομολόγος, φ. 84 (24.12.1893), «Η κατάσταση», σ. 1159.

ήλεγχε όλες τις προσόδους του δημοσίου για την αποπληρωμή των χρεών. Οι πρεσβείες, μάλιστα, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον ξένο Τύπο διαμαρτυρήθηκαν για το οικονομικό σχέδιο του Χ. Τρικούπη για την έξοδο της Ελλάδας από την οικονομική κρίση⁶⁴. Η γερμανική «*National-Zeitung*», φιλελεύθερων συμφερόντων, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «η συμπεριφορά αυτή των πρέσβων είναι το πρώτον βήμα των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων προς έντονον υπεράσπισιν των συμφερόντων των ομολογιούχων». Η, επίσης, γερμανική «*Berliner Börsen-Courier*», αριστερών και φιλελεύθερων συμφερόντων υποστήριζε σε δημοσιεύματά της ότι επρόκειτο να γίνει επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ελλάδα, χωρίς να προσδιορίζει αν θα ήταν οικονομικού ή στρατιωτικού τύπου με κάποιον νέο ναυτικό αποκλεισμό. Ακόμη, ανέφερε για οικτρή πλάνη των τρικουπικών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι «“η άτιμος αυτών πράξις” θα παρέλθη άνευ επακολουθημάτων» και προσέθετε ότι «αι Μεγάλαι Δυνάμεις θα διδάξωσι την Ελλάδα, ότι δεν είναι ελευθέρα να αθετή συμβάσεις, έστω και έχουσας οικονομικόν και ουχί πολιτικόν χαρακτήρα». Παρουσίαζαν στην κοινή τους γνώμη την άποψη ότι τα δάνεια της Ελλάδας προέρχονταν από τα χρήματα των υπηκόων τους αλλά οι υπήκοοί τους ήταν, ουσιαστικά, οι ομολογιούχοι τραπεζίτες και χρηματιστές που είχαν επενδύσει στο ελληνικό χρέος και όχι οι λαϊκές μάζες και τα μεσαία και κατώτερα στρώματα. Η ίδια γερμανική εφημερίδα («*Berliner Börsen-Courier*») συμπλήρωνε ότι «ελπίζομεν δέ ότι ενώπιον των υπό των δυνάμεων μελετωμένων μέτρων θα νοήση η Ελλάς το δεινόν του πράγματος και θα ανακαλέση την προσγενομένην εις τα εξωτερικά κεφάλαια αδικίαν»⁶⁵.

Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1893 αναχώρησε από την Ελλάδα για τη Γαλλία ο εβραϊκής καταγωγής οικονομικός απεσταλμένος *Marie-Germain Ornstein* χωρίς να έχει επιτύχει κάποια συμφέρουσα, για τους δανειστές που εκπροσωπούσε, συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση⁶⁶. Αυτό συνέβη εξαιτίας των παρεμβάσεων του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού, ο οποίος εκπροσωπούσε ομάδα κεφαλαιούχων την οποία η «*Εφημερίς*» χαρακτήριζε ως «*χρηματιστική σπείρα*» που επηρέαζε τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη. Ο Συγγρός έκανε, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, σκόπιμες καθυστερήσεις στις προσπάθειες διαπραγματεύσεων με τον *Ornstein* με αποτέλεσμα η Κυβέρνηση Τρικούπη να προχωρήσει σε νομοσχέδιο με μεγάλες περικοπές στους τόκους που θα ελάμβαναν οι δανειστές κι έτσι δεν πέτυχαν οι διαπραγματεύσεις⁶⁷.

64 C. Reinhart – K. Rogoff, “From Financial Crash to Debt Crisis”, *American Economic Review*, vol. 101, 2011, pp. 1676-1706.

65 *Καιροί*, φ. 1793 (15.12.1893), «*Διαμαρτυρία πρεσβευτών*», σ. 1.

66 K. Deutsch, *The Nerves of Government, Models of Political Communication and Control*, The Free Press 1966, p. 249. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Πολιτική επιστήμη Ι, Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο*, εισαγωγική θεώρηση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2001, σσ. 34-42.

67 *Εφημερίς*, φ. 348 (14.12.1893), «*Η αναχώρησις του κ. Ορνστάιν*», σ. 1.

Από τα πρώτα μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση ήταν η περικοπή κατά 70% των τοκομεριδίων που καταβάλλονταν κάθε έτος⁶⁸. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν ο μηδενισμός της αξίας των ελληνικών χρεογράφων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού. Με αυτόν τον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος της κήρυξης χρεοκοπίας από την Κυβέρνηση Τρικούπη δημιουργήθηκε διεθνής αναξιοπιστία στους ομολογιούχους σχετικά με τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους για κάλυψη των δημοσιονομικών του υποχρεώσεων. Ειδικότερα, οι καταγραφές του ελληνικού Τύπου καταδεικνύουν το κλίμα εντός και εκτός της χώρας μετά την κήρυξη της πτώχευσης. Η εφημερίδα «*Καιροί*» κατέγραφε «*θύελλα ύβρεων κατά του ελληνικού έθνους και της ελληνικής κυβερνήσεως*» εναντίον ενός «*αθώου, ασθενούς και απροστάτευτου*» έθνους από εχθρούς που διακατέχονταν «*υπό του πολιτικού πάθους, ή της εβραϊκής αισχροκερδείας (...)* αδιαφορούντες εντελώς προς όσας υπέστη απαραδειγματίστους θυσίας υπέρ των δανειστών του, λησμονούντες δέ ασυνειδήτως ότι αυτοί το απαγύνωσαν» και συνέχιζε αναφέροντας ότι «*οι ληστεύσαντες ημάς Εβραίοι, τη συμπράξει των εν Αθήναις αισχροκερδών και κακούργων, προξενούσι τον μεγαλύτερον θόρυβον, απειλούν ημάς διά του φάσματος των επεμβάσεων, και επισείουσι τον διεθνή έλεγχον*»⁶⁹. Όσον αφορά στο εβραϊκό στοιχείο, η εφημερίδα «*Καιροί*» εννοούσε τους τραπεζίτες, τους χρηματιστές και γενικά τους ομολογιούχους καθώς και τους οικονομικούς απεσταλμένους τους.

Η «*Πρωία*» παρέθετε απόψεις του ευρωπαϊκού Τύπου σύμφωνα με τις οποίες, οι «*Times*» του Λονδίνου θεωρούσαν τον Τρικούπη ως «*πρωταίτιο*» για το «*κατά της Ελλάδος διαπραχθέν κακό*» εξαιτίας των κακών οικονομικών σχεδιασμών του. Άλλωστε, οι μειώσεις που έκανε στα επιτόκια δεν έβρισκαν σύμφωνους τους δανειστές, γεγονός που έως τότε δεν είχε συμβεί σε αντίστοιχες περιπτώσεις χρεοκοπίας «*ουδαμού ούτε εις την Τουρκίαν, ούτε εις την Αίγυπτον, ούτε εις την Πορτογαλίαν*». Η «*Daily Telegraph*» ανέφερε ότι ο Τρικούπης έδωσε εγγυήσεις για να πάρουν οι κυβερνήσεις του δάνεια που χρειαζόταν η χώρα σε συγκεκριμένες στιγμές και στη συνέχεια «*αποκηρύττει τα πάντα και ζημιοί τους ξένους αυτής δανειστάς, ιδίως τους Άγγλους*». Η ίδια εφημερίδα υποστήριζε ότι η Ελλάδα θα απομονωνόταν από τις διεθνείς χρηματαγορές και θα υποβαθμιζόταν στο επίπεδο της Πορτογαλίας και των χωρών της Λατινικής Αμερικής μπαίνοντας σε ένα επικίνδυνο μέλλον για την προστασία των εδαφών της φέρνοντας ως παράδειγμα τα Ιόνια Νησιά. Ακόμη, ο «*Economist*» του Λονδίνου και ο «*L'Économiste français*» του Λερούα Μπωλιέ (*Paul Leroy-Beaulieu*) υποστήριζαν ότι ο Τρικούπης παρέθεσε ψευδή οικονομικά στοιχεία προκειμένου να επιτύχει τη σύναψη των δανείων για την Ελλάδα και αφού χρεοκόπησε τη χώρα, αθέτησε την τήρηση των όρων των δανειακών συμβάσεων επιβαρύνοντας τους δανειστές⁷⁰.

68 Ο Οικονομολόγος, φ. 85 (31.12.1893), «Ο προϋπολογισμός του 1894», σ. 1176.

69 Καιροί, φ. 1794 (16.12.1893), «Θύελλα ύβρεων», σ. 1.

70 Πρωία, φ. 4546 (24.12.1893), σσ. 1-2.

Η «Εφημερίς των Συζητήσεων» παρέθετε την απάντηση του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη, η οποία εστάλη προς τους Ευρωπαίους ομολογιούχους και τον ευρωπαϊκό Τύπο και στην οποία ανέφερε ότι η πληρωμή σε χρυσό του 30% των χρεογράφων στους δανειστές ήταν μέτρο προσωρινό μέχρι να ολοκληρώνονταν οι διαπραγματεύσεις με τους ομολογιούχους. Υποστήριξε, μάλιστα, κατηγορηματικά ότι «πάντα τα περισσεύματα θα καταλογισθώσι προσηκόντως εις τους ομολογιούχους», φράση η οποία θεωρήθηκε από τον συντάκτη του άρθρου «αμίμητος» και «ειρωνεία προς δανειστάς»⁷¹.

Η «Εφημερίς» παρέθετε τις απόψεις και τα σχόλια του βρετανικού Τύπου και πιο συγκεκριμένα η εφημερίδα «The Financial News» του Λονδίνου δημοσίευσε, μετά την κήρυξη της ελληνικής χρεοκοπίας, μακροσκελές άρθρο με τίτλο «Το ελληνικόν αίσχος» όπου συνέκρινε τη χρεοκοπία της Ελλάδας με εκείνη της Πορτογαλίας (1891-1892). Στην περίπτωση της Πορτογαλίας υπήρξαν μεγάλες περικοπές στις κρατικές δαπάνες και περικοπές των 2/3 των τόκων των κρατικών δανείων της ενώ στην ελληνική περίπτωση οι περικοπές που πρότεινε ο Τρικούπης ήταν πολύ μεγαλύτερες, περίπου 1/3 των τόκων του χρέους, σε βάρος των δανειστών. Οι περικοπές αυτές συνδυάστηκαν και με κατάργηση των εγγυήσεων που προβλέπονταν στις δανειακές συμβάσεις καθώς η κυβέρνηση προχώρησε στην «υπό του Δημοσίου ιδιοποίησιν ή δήμευσιν των υπεργύων προσόδων όλων και των εκ των Μονοπωλίων»⁷². Γι' αυτό τον λόγο η εφημερίδα πρότεινε τη διαγραφή των ελληνικών χρεογράφων από το επίσημο Δελτίο (Official List) και την απομόνωση της Ελλάδας από τις αγορές των χρηματιστηρίων του Λονδίνου, των Παρισίων και του Βερολίνου. Το «Statist» και το «Railway News» ανέφεραν ότι ο Τρικούπης με τα οικονομικά πειράματα που πραγματοποίησε πρόδωσε την «οφειλομένην πίστιν διά τρόπον λίαν πρόδηλον» και έγινε «παράδειγμα της κακοπιστίας»⁷³.

Από την άλλη πλευρά, οι τρικουπικοί υποστήριζαν ότι η πτώχευση οφειλόταν στον «ειρηνόπολεμο» ή «ένοπλη επαιτεία» της Κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη του 1885 και στα δημοσιονομικά σφάλματα που είχε διαπράξει. Στις 14 Μαρτίου του 1893 είχε δημοσιευθεί η έκθεση του Βρετανού διπλωμάτη και οικονομολόγου Sir Edward Fitzgerald Law (1846-1908), ο οποίος αφίχθηκε στην Ελλάδα ως εκπρόσωπος της Τράπεζας της Αγγλίας προκειμένου να ελέγξει τα οικονομικά του ελληνικού κράτους και να αναζητήσει τους λόγους αδυναμίας εξυπηρέτησης των δανείων⁷⁴. Ο Edward Fitzgerald Law είχε εμπλακεί και στις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη δανείου της Ελλάδας από βρετανικούς τραπεζικούς οίκους ύψους 60.000.000 φράγκων τον Ιανουάριο του 1879 με επιτόκιο 6%. Η σύναψη αυτού του δανείου, του οποίου το πραγματικό ποσόν

71 Εφημερίς των Συζητήσεων, φ. 23 (16.12.1893), «Η προς τους δανειστάς δήλωσις του κ. Τρικούπη», σ. 1.

72 Εφημερίς, φ. 3 (3.1.1894), «Αι εγγυήσεις», σ. 1.

73 Εφημερίς, φ. 347 (13.12.1893), «Η χρεοκοπία εν Ευρώπη – Αι κρίσεις του Αγγλικού Τύπου», σσ. 1-2.

74 Maria Chistina Chatziioannou, "Greek sovereign debt and loans in 19th century public discourse", *The Journal of European Economic History*, 2/2019, pp. 36-37.

που έφθασε στο ελληνικό κράτος ήταν 44.000.000 φράγκα, έγινε στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης για την τακτοποίηση των δανείων του 1824-1825⁷⁵.

Σύμφωνα με την έκθεση του *Sir Edward Fitzgerald Law* τα αναλυτικά οικονομικά στατιστικά στοιχεία της Ελλάδας περιορίζονται στο χρονικό διάστημα 1886-1893 εξαιτίας ανεπαρκείων στο ανθρώπινο δυναμικό των δημοσίων διοικητικών υπηρεσιών. Σημαντικό δεδομένο που αναφέρεται στο κείμενο ήταν ότι το 1870 ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν περίπου 1,5 εκατομμύριο κάτοικοι ενώ το 1893 είχε αυξηθεί φθάνοντας σχεδόν στα 2.250.000 κατοίκους με τα δημόσια έσοδα να κινούνται αυξητικά αφού το 1870 ήταν 25.000.000 δραχμές ενώ το 1893 είχαν φθάσει περίπου στο ποσόν των 100.000.000 δραχμών. Το γεγονός αυτό έθετε το ζήτημα κατά πόσο η αδυναμία αποπληρωμής των υποχρεώσεων του κράτους προς τους δανειστές προερχόταν «εκ μονίμων δυσμενών οικονομικών αφορμών ή εξ ατυχών διαχειρίσεως»⁷⁶.

Το κεφάλαιο του δημοσίου χρέους ανερχόταν στα 749.638.351 δραχμές, το κυμαινόμενο χρέος συμπεριλαμβανομένων και δανείων της αναγκαστικής κυκλοφορίας ανερχόταν στα 100.120.051 δραχμές και 37.923.167 φράγκα και η αξία των ελληνικών ομολόγων ήταν στα 87.784.120 δραχμές. Στην ουσία ο *Edward Law* αναδείκνυε ως αιτία της σοβούσης οικονομικής κρίσης την παρατεταμένη γενική επιστράτευση και «τη γενική παράλυση της χώρας» κατά την περίοδο 1885-1886 που ήταν στη διακυβέρνηση της Ελλάδας ο Θ. Δηλιγιάννης⁷⁷.

Εκτός από τα γεγονότα του 1885-1886, στην έκθεση που υπέβαλε ο *Edward Law* ανέφερε τα θετικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας τα οποία δημιουργούσαν προοπτικές για τη μελλοντική εξυπηρέτηση των δανείων. Οι προοπτικές αφορούσαν στο γεωργικό τομέα, στον ορυκτό πλούτο, στο εμπορικό ναυτικό, στην εκπαίδευση και στη μείωση των εξοπλισμών, των οποίων οι δαπάνες μειώθηκαν από το 1889 και εφεξής. Κατέγραφε ένα σημαντικό ποσοστό φοροδιαφυγής που έφθανε στο ποσόν των δύο (2) εκατομμυρίων φράγκων⁷⁸. Ουσιαστικά, η καταγραφή των στοιχείων της ελληνικής οικονομίας από τον *Edward Law* θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως πρόταση προς τους ομολογιούχους και τα τραπεζικά ιδρύματα του εξωτερικού, όπου χρωστούσε το ελληνικό κράτος, προκειμένου να τα εκμεταλλευθούν για να αποκομίσουν οφέλη.

75 M. Waibel, "Echoes of History: The International Financial Commission in Greece", in ed. Chr. Paulus, *Sovereign Default – Do We Need a Legal Procedure?*, Beck/Hart, 2014, pp. 10-11. Εύη Σκληράκη, *Τα Δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας (1824-1940)*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2015, σ. 22.

76 Ακρόπολις, φ. 4015 (8.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σ. 2.

77 Ακρόπολις, φ. 4016 (9.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σ. 1. Καιροί, φ. 181 (26.4.1885), σ. 2. Φιλιππούπολις, φ. 673 (27.4.1885), σ. 1. Κων. Βεργόπουλος, «*Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα*», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από το 1881 ως το 1913, τ. ΙΔ'*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 24. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, εκδ. MIET, Αθήνα 2005, σ. 213.

78 Ακρόπολις, φ. 4017 (10.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σ. 1' φ. 4018 (11.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σσ. 1-2' φ. 4019 (12.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σσ. 1-2' φ. 4020 (13.4.1893), «*Η έκθεσις του Κου Λόου*», σσ. 1-2.

Η αντιπολίτευση θεωρούσε ως μόνο και κύριο υπεύθυνο της χρεοκοπίας τον Τρικούπη εξαιτίας των «υπερόγκων δαπανών και της αλογίστου οικονομικής πολιτικής» κατά τη χρονική περίοδο 1882-1893, στο μεγαλύτερο μέρος της οποίας, ήταν στον κυβερνητικό θώκο⁷⁹. Η δηλιγιαννική εφημερίδα «Πρωία» εκφράζοντας τις απόψεις της αντιπολίτευσης διαφώνησε τόσο με την έκθεση του *Edward Law* όσο και με τις απόψεις άλλων οικονομικών απεσταλμένων των δανειστών. Αναφέρθηκε στις απόψεις του ευρωπαϊκού Τύπου σχετικά με την αυθαίρετη πράξη του πρωθυπουργού Χ. Τρικούπη να κηρύξει μονομερώς το κράτος σε χρεοστάσιο χαρακτηρίζοντας τις, κυρίως όσες εκφράστηκαν από τον βρετανικό Τύπο, ως άδικες. Θεωρούσε ότι συντάχθηκαν παραπλανητικές εισηγήσεις που «διαστρέφουσι την αληθή αιτίαν της πτωχεύσεως εις ήν περιήλθε το κράτος, επιρρίπτουσι δέ ταύτην εις τον ελληνικόν λαόν και την εθνικήν δήθεν πολιτικήν ήν μετήλθεν η Ελλάς». Οι απόψεις των απεσταλμένων των ξένων δανειστών ήταν πρόχειρες, όπως είναι πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις χρεοκοπίας μικρών χωρών και υποστήριζε ότι ήταν «περιέργον ότι αι κρίσεις αύται του αγγλικού τύπου συμπίπτουσι προς τάς ιδέας των κυβερνώντων σήμερον την Ελλάδα», οι οποίες μείωναν το βάρος των ευθυνών του Τρικούπη μετατοπίζοντας το, στον χαρακτήρα του ελληνικού λαού. Ακόμη, η «Πρωία» χαρακτήριζε την πτώχευση των μικρών χωρών όπως ήταν η Ελλάδα ως προϊόν «τραπεζικής σκεωρίας» που συνήθως, υποστηριζόταν από κόμματα ή ισχυρούς κομματάρχες, σε συνεργασία με ντόπιους ισχυρούς χρηματιστές που επηρέαζαν τα πολιτικά και οικονομικά πράγματα⁸⁰.

Η εφημερίδα «Ερμής» ασκούσε δριμεία κριτική κατά της τρικουνικής οικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα, τον Ιούλιο του 1893, πριν δηλαδή από την κήρυξη της χρεοκοπίας στη χώρα, είχε δημοσιεύσει εκτενή οικονομική έκθεση του Έλληνα ομογενούς από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου Παναγιώτη Αλεξάκη που παρέθετε αναλυτικά στοιχεία για τις αστοχίες του Τρικούπη στην εφαρμογή της υπερβολικής φορολόγησης των πολιτών. Κατά τον Αλεξάκη, η φορολογία που επέβαλε το 1887 ο Χ. Τρικούπης ως πρωθυπουργός, συνολικού ύψους 25.000.000 δραχμών δεν εισπράχθηκε στο ακέραιο αφού οι υπηρεσίες του κράτους κατάφεραν να συλλέξουν περίπου 14.000.000 δραχμές. Κατά τον Τρικούπη οι ευθύνες αυτής της αδυναμίας οφείλονταν σε δυσλειτουργίες στον φορολογικό μηχανισμό του κράτους. Όμως, παρά το γεγονός ότι την περίοδο 1887-1890 ο μηχανισμός αυτός λειτούργησε αποτελεσματικότερα, τα έσοδα από τους φόρους μειώθηκαν περίπου κατά 3.000.000 το 1889 και κατά 4.000.000 το 1890. Αυτό συνέβαινε διότι η φορολογία είχε υπερβεί τις παραγωγικές δυνατότητες των πολιτών. Η έκθεση του *Edward Law* συντάχθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία της φορολογικής πολιτικής του Τρικούπη με αποτέλεσμα να

79 Κων. Βεργόπουλος, «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 35-36.

80 *Πρωϊα*, φ. 4550 (30.12.1893), «Διάφορα», σ. 2.

καταλήγει ότι ο Έλληνας πολίτης ήταν λιγότερο φορολογημένος από τον Άγγλο. Όμως, ο *Edward Law* δεν συνέκρινε τις παραγωγικές δυνατότητες της Ελλάδας και της Βρετανίας, καθώς ως μεγέθη ήταν ανόμοια. Άλλωστε, σύμφωνα με τις θεωρίες Γάλλων οικονομολόγων, η σύγκριση του φορολογικού βάρους μεταξύ των πολιτών δύο κρατών δεν βασίζεται στη σύγκριση της ατομικής φορολόγησης του κάθε πολίτη αλλά στη σύγκριση της συνολικής απόδοσης των φόρων των εθνών σε συνάρτηση με τη συνολική παραγωγή τους⁸¹.

4. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων και η πτώση της Κυβέρνησης

Η βρετανική εφημερίδα «*Financial News*», στις αρχές Ιανουαρίου του 1894, εκφράζοντας την επιθυμία μιας μερίδας ομολογιούχων, επιδοκίμαζε τις προτάσεις του πρώην Υπουργού Οικονομικών Κωνσταντίνου Καραπάνου (1840-1914) για τη σύσταση ειδικής επιτροπής διαχείρισης του χρέους. Αυτή η επιτροπή θα αποτελείτο από πρόσωπα «*υψίστης περιωπής και εμπνεόντων απόλυτον εμπιστοσύνην*», θα λειτουργούσε με δαπάνες του Κράτους που θα περιλαμβάνονταν στον κρατικό προϋπολογισμό και θα αναλάμβανε την υπηρεσία δανείων, τη διακύμανση του δημοσίου χρέους, το ζήτημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας αλλά και τον ρόλο του ελεγκτή της έγκρισης των εκτάκτων δημοσίων δαπανών προκειμένου να μην οδηγηθεί η χώρα ξανά σε πτώχευση. Παρόμοια πρόταση είχε κάνει και ο Γάλλος οικονομικός απεσταλμένος *Marie-Germain Ornstein* με τη διαφορά ότι πρότεινε τη σύναψη δανείου εκκαθαρίσεως και τη διαχείριση του χρέους να την πραγματοποιούσε η Εθνική Τράπεζα ή η Εταιρεία Μονοπωλίων⁸².

Στα τέλη του Ιανουαρίου του 1894 η ελληνική Κυβέρνηση, μετά από τις διαμαρτυρίες των Άγγλων, Γάλλων και Γερμανών ομολογιούχων στη Γενική Συνέλευση που πραγματοποίησαν στο Παρίσι⁸³, έκανε ένα σημαντικό βήμα προς την επίσημη έναρξη των διαπραγματεύσεων για τη διευθέτηση του δημοσίου χρέους. Ήταν σημαντικό γιατί οι ομολογιούχοι συνειδητοποίησαν ότι έπρεπε «*να υποβληθώσιν εις θυσίας*», οι οποίες θα περιορίζονταν σταδιακά αλλά ταυτόχρονα θα συνδυάζονταν με αναλογική βελτίωση των οικονομικών της Ελλάδας⁸⁴. Η εφημερίδα «*Καιροί*» άσκησε κριτική στον Χ. Τρικούπη για τις διαπραγματεύσεις που επιχειρούσε να κάνει με τους δανειστές και στην προσπάθεια σύναψης νέου δανείου. Ανέφερε, μάλιστα, ανησυχίες για αποπληρωμή ύψους του 40% και 50% της αξίας των χρεογράφων των ομολογιούχων, γεγονός που θα σήμαινε σκληρή λιτότητα για την κοινωνία και το κράτος⁸⁵.

81 *Ερμής*, φ. 25 (8.7.1893), σ. 195.

82 *Ο Οικονομολόγος*, φ. 87 (14.1.1894), «*Η κατάσταση*», σ. 1207.

83 *Εφημερίς*, φ. 19 (19.1.1894), «*Η στάσις των κοιτάτων των ομολογιούχων*», σ. 1.

84 *Ο Οικονομολόγος*, φ. 90 (4.2.1894), «*Η διαμαρτυρία των ηνωμένων κοιτάτων των ομολογιούχων*», σσ. 1255-1256.

85 *Καιροί*, φ. 1828 (21.1.1894), σσ. 1-2.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ο Οικονομολόγος» η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη διαπραγματευόταν για την αποπληρωμή του χρέους με σκοπό τόσο την ικανοποίηση των αιτημάτων των δανειστών όσο και τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας και εθνικής κυριαρχίας⁸⁶. Ωστόσο, η διαπραγμάτευση μέχρι τα τέλη Ιουνίου του 1894 δεν ήταν ευνοϊκή για την Ελλάδα αφού οι δανειστές αρνούσαν τις προτάσεις της ελληνικής Κυβέρνησης. Στις αρχές Ιουλίου, με αφορμή δημοσίευμα της γαλλικής εφημερίδας «L'Économiste Européen»⁸⁷, διαδόθηκαν φήμες για διακοπή των διαπραγματεύσεων με τους ομολογιούχους παρά τις παραχωρήσεις που προτάθηκαν από τον Τρικούπη⁸⁸. Όμως, μέσα στον ίδιο μήνα (21-26 Ιουλίου) δημοσιεύθηκε από τις εφημερίδες «Το Άστυ» και «Ο Οικονομολόγος» έγγραφο που θεωρήθηκε ως η βάση για μελλοντικές διαπραγματεύσεις του δημοσίου χρέους. Το έγγραφο υπογραφόταν από τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη, τον αντιπρόσωπο των Γάλλων ομολογιούχων Marie-Germain Ornstein, ο οποίος ήταν ο επίσημος πληρεξούσιος της Γαλλικής Επιτροπής Ομολογιούχων (Comité Français des Porteurs de Fonds Helléniques), τον αντιπρόσωπο των Βρετανών ομολογιούχων Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff (1829-1906), ο οποίος ήταν ο επίσημος επικεφαλής του Συμβουλίου Ξένων Ομολογιούχων του Λονδίνου (Council of Foreign Bondholders) και τον εκπρόσωπο των Γερμανών ομολογιούχων Max Staevie, ο οποίος κρατούσε άκαμπτη στάση απέναντι στην ελληνική Κυβέρνηση και είχε στενή συνεργασία με τους τραπεζικούς οίκους Deutsche Bank και Disconto-Gesellschaft⁸⁹.

Στο έγγραφο περιλαμβανόταν συμφωνία για το ποσοστό αποπληρωμής της αξίας των χρεογράφων των ομολογιούχων που κυμαινόταν στο 32% με αυξητικές τάσεις μέσα σε ένα χρονικό διάστημα 68 ετών και διαχείριση από τους ομολογιούχους των εγγυήσεων της Εταιρίας των Μονοπωλίων, γεγονός που χαρακτηρίστηκε με αποδοκιμασίες από την κοινή γνώμη και τον αντιπολιτευόμενο Τύπο ως «ξενικός έλεγχος». Τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας, μάλιστα, κατηγόρησαν τον Τρικούπη ότι συμφώνησε σε «όρους λίαν επαχθείς και επιζημίους διά την χώραν»⁹⁰. Τελικά, οι διαπραγματεύσεις δεν οδήγησαν σε κάποιο οριστικό αποτέλεσμα που να επικυρώθηκε από την ελληνική Βουλή. Στη συνέχεια, τον Ιανουάριο του 1895 η Κυβέρνηση Τρικούπη παραιτήθηκε εν μέσω λαϊκών κινητοποιήσεων που εκδηλώθηκαν εξαιτίας της εφαρμοζόμενης οικονομικής πολιτικής.

86 Ο Οικονομολόγος, φ. 94 (4.3.1894), «Η κατάσταση», σ. 1319.

87 L'Économiste européen, N° 125 (2.6.1894), p. 683.

88 Ο Οικονομολόγος, φ. 111 (1.7.1894), «Ο συμβιβασμός της Ελλάδος», σσ. 1557-1558' φ. 112 (8.7.1894), «Η κατάσταση εν Ελλάδι», σσ. 1565-1566.

89 Το Άστυ, φ. 1314 (21.7.1894), «Αι διαπραγματεύσεις του συμβιβασμού», σ. 2' φ. 1315 (22.7.1894), «Αι διαπραγματεύσεις του συμβιβασμού», σσ. 1-2' φ. 1316 (23.7.1894), «Αι διαπραγματεύσεις του συμβιβασμού», σσ. 1-2' φ. 1317 (24.7.1894), «Αι διαπραγματεύσεις του συμβιβασμού», σ. 2' φ. 1318 (25.7.1894), «Αι διαπραγματεύσεις του συμβιβασμού», σσ. 1-2' φ. 1319 (26.7.1894), «Περί προστασίας πιστωτών ξένης επικρατείας», σ. 1.

90 Ο Οικονομολόγος, φ. 114 (22.7.1894), «Ο συμβιβασμός της Ελλάδος», σσ. 1581-1582' φ. 115 (29.7.1894), «Η Εταιρία των Μονοπωλίων και ο συμβιβασμός της Ελλάδος», σσ. 1589-1590.

5. Συμπέρασμα

Οι καταγραφές των γεγονότων που εξελίχθηκαν μετά την κήρυξη της πτώχευσης από την Κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη στις εφημερίδες καταδεικνύουν τη σημασία του Τύπου ως ιστορικής πηγής αλλά και ως μέσου πίεσης στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι εφημερίδες της εποχής ανέφεραν λεπτομέρειες τόσο για τις διαπραγματεύσεις της Κυβέρνησης όσο και για τις ομάδες των εκπροσώπων των δανειστών αλλά και τις θέσεις της αντιπολίτευσης και κυρίως, του Θεόδωρου Δηλιγιάννη που ήταν ο βασικός πολιτικός αντίπαλος του Χ. Τρικούπη.

Επίσης, γίνεται φανερό η σύνδεση των δικτύων πληροφόρησης των ελληνικών εφημερίδων με τις εφημερίδες του εξωτερικού καθώς σε κάθε φύλλο σχεδόν όλων των ελληνικών εφημερίδων αναφέρονταν ειδήσεις και κρίσεις του ευρωπαϊκού Τύπου. Στα φύλλα, μάλιστα, των εφημερίδων του εξωτερικού γίνονταν εκτενείς αναφορές στα οικονομικά και πολιτικά δρώμενα της Ελλάδος καθώς υπήρχε έντονο ενδιαφέρον από τους τραπεζικούς οίκους και τους ομολογιούχους που ανησυχούσαν για την κοινωνική αστάθεια που είχε προκύψει εξαιτίας της πτώχευσης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλιβιζάτος Ν. Κ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1821-1941)*, τχ. Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1981.
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Β', Αθήναι 1930.
- Βεργόπουλος Κων., «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 24-30.
- Βεργόπουλος Κων., «Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και η πτώχευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 35-36.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.
- Δασκαλάκης Δημ., *Βιομηχανική Κοινωνιολογία, Οργάνωση εργασία τεχνολογία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2009.
- Δερτιλής Γ. Β., *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις (1821-2016)*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2016.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Η έννοια της εξουσίας στη σύγχρονη πολιτική επιστήμη. Απόπειρα ενός λειτουργικού ορισμού*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.
- Μαρκεζίνης Σπ. Β., *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τ. Β', εκδ. Πάπυρος, Αθήναι 1973.

- Μεταξάς Α.-Ι.Δ., *Πολιτική επιστήμη Ι, Σύγχρονοι κλάδοι και περιεχόμενο, εισαγωγική θεώρηση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2001.
- Νούτσος Παν. (επιμ.), *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τ. Α΄, Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995.
- Πετράκης Π. Ε. – Πανώριος Χ., *Τα σημεία καμπής στην δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
- Πιζάνιας Π., *Οικονομική Ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988.
- Σκληράκη Εύη Δ., *Τα Δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας (1824-1940)*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2015.
- Τάτσης Ν. Χ., *Κοινωνιολογία, ιστορική εισαγωγή και θεωρητικές θεμελιώσεις, τ. Α΄*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
- Τσάτσος Δημ., *Συνταγματικό δίκαιο, Θεωρητικό θεμέλιο, τ. Α΄*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994.

Ξενόγλωσση

- Alexander A., *Local politics and decision making, an hypothesis generating case study*, in B.J.P.S., Cambridge University Press 1975.
- Chatziioannou Maria Chistina, “Greek sovereign debt and loans in 19th century public discourse”, *The Journal of European Economic History*, 2/2019, pp. 21-55.
- Deutsch K., *The Nerves of Government, Models of Political Communication and Control*, The Free Press 1966.
- Easton D., *A system analysis of Political life*, Νέα Υόρκη 1967².
- Levandis J. A., *The Greek foreign debt and the Great Powers (1821-1944)*, Columbia University Press, New York 1944.
- Reinhart C. – Rogoff K., “From Financial Crash to Debt Crisis”, *American Economic Review*, vol. 101, 2011, pp. 1676-1706.
- Taylor P. J. – Flint C., *Political Geography*, Prentice Hall, New York 2000⁴.
- Waibel M., “Echoes of History: The International Financial Commission in Greece”, in ed. Chr. Paulus, *Sovereign Default – Do We Need a Legal Procedure?*, Beck/Hart, 2014, pp. 3-19.

Πηγές

Εφημερίδες

Ακρόπολις
Ερμής

Εφημερίς
Εφημερίς των Συζητήσεων
Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΕτΚ)
Καιροί
Ο Οικονομολόγος
Πρωΐα
Σκριπ
Το Άστυ
Φιλιππούπολις
L' Économiste Européen
Le Temps

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1894.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κος **Δεληγιάννης Χρήστος** γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (Ν.Ο.Π.Ε.) του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι διδάκτωρ Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι επιστημονικές του δημοσιεύσεις και οι ανακοινώσεις του σε πανελλήνια και διεθνή συνέδρια αφορούν στην Ιστορία Θεσμών, την Πολιτική Ιστορία και την Ιστορία της Εκπαίδευσης.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες
Πάτρα, Οκτώβριος 2026/ Τεύχος 29 ISSN: 2459-2862
Εκδότης: Παντελής Γεωργιάννης
<https://ipode.gr/politikes-koινωνikes-epistimes/teuhi/>